

Titel: Notesbog 13

Citation: "Notesbog 13", i *Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K19*, udg. af Niels Jørgen Cappelørn; Joakim Garff; Johnny Kondrup; Jette Knudsen; Alastair McKinnon, Søren Kierkegaard Forskningscenteret 2001 . Onlineudgave fra Søren Kierkegaards Skrifter: <https://tekster.kb.dk/text/sks-not13-kom-shoot-ida62f87e7-0567-4d74-8638-69c34c51f78a.pdf> (tilgået 20. juli 2024)

Anvendt udgave: Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K19

Ophavsret: Materialet er dedikeret til public domain. Husk dog altid at kreditere ophavsmanden.
[Læs CC0-erklæringen](#)

◀ Philosophica : lat. 'filosofiske emner'.

I trykt udgave: Bind 19 side 383 linje 1

◀ Bagfra findes: Problemata : jf. Not13:40-54, SKS 19, 405-419. – Problemata: lat. 'problemstillinger'.

I trykt udgave: Bind 19 side 383 linje 2

◀ d. 2 Dec. 42 : Primo dec. 1842 var SK desuden beskæftiget med renskrivning af manuskriptet til *Enten – Eller*, jf. tekstredøgørelsen hertil, SKS K2-3, 57.

I trykt udgave: Bind 19 side 383 linje 3

◀ i Martz. 46 : Efter tre års pause gør SK atter optegnelser i notesbog 13 i marts 1846, jf. Not13:37-39 og tekstredøgørelsen, s. 535.

I trykt udgave: Bind 19 side 383 linje 4

◀ M: Georgii Pauli Roetenbeccii ... 3d B. p. 437 : afskrift af W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 1-11, Leipzig 1798-1819, ktl. 815-826; bd. 3, 1801, s. 437, hvor Tennemann – i sin liste over litteratur om den aristoteliske filosofi – henviser til den ty. filosof, magister Georg Paul Rötenbeck (1648-1710) *Principii Aristotelici 'Impossibile est, idem simulesse et non esse' et Cartesiani 'Cogito ergo sum' conformis collatio* (lat. *En overensstemmende sammenligning af det aristoteliske princip 'Det er umuligt, at det samme på samme tid er og ikke er' med det Cartesiske 'Jeg tænker, altså er jeg'*), Altdorf 1685. – Disputatio: de principio Aristotelico et Cartesiano: lat. 'Afhandling om aristoteliske og cartesianske principper'. – Tennemann: Wilhelm Gottlieb Tennemann (1761-1819), ty. filosof, 1798 ekstraordinær prof. i Jena, 1804 ordinær prof. i Marburg, især kendt for sin filosofihistorie, *Geschichte der Philosophie*, som i samtiden var alm. standard.

I trykt udgave: Bind 19 side 384 linje 1

◀ Darwin Zoonomie übersetzt v. Brandis : jf. E. Darwin *Zoonomie oder Gesetze des organischen Lebens*, overs. af J.D. Brandis, bd. 1-3, Hannover 1795-99 [eng. 1794]. – Darwin: Erasmus Darwin (1731-1802), eng. læge og naturforsker, bedstefar til Charles Darwin, udgav i 1794 sit naturvidenskabelige hovedværk *Zoonomia; or, The Laws of Organic Life*, hvori han fremsatte en biologisk udviklingslære. – Brandis: Joachim Dietrich Brandis (1762-1845), da. læge, født i Hildesheim, praktiserede fra 1810 i København og var en kendt figur i det københavnske kulturliv.

I trykt udgave: Bind 19 side 384 linje 5

◀ περας ... και ετερομηκες : jf. W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 1, s. 115, hvor Tennemann forklarer, at nogle af pythagoræerne hævdede, at der måtte være netop ti kategorier, som de da opstillede i en kategoritavle, hvor disse ti kategorier som det fuldkomne kontrasteres deres modsætninger som det ufuldkomne; sml. SKs egne oversættelser i excerptet i notesbog 14:1, SKS 19, 426,1-10. – περας: gr. (péras) 'endeligt'. – και απειρον: gr. (kai ápeiron) 'og uendeligt'. – περιττον: gr. (perittón) 'ulige'. – και αρτιον: gr. (kai árton) 'og lige'. – εν: gr. (hen) 'enhed'. – και πληθος: gr. (kai plēthos) 'og flerhed'. – δεξιον: gr. (dexión) 'højre'. – και αριστερον: gr. (kai aristerón) 'og venstre'. – αρρεν: gr. (árren) 'mandligt'. – και θηλυ: gr. (kai thēly) 'og kvindeligt'. – ηρεμων: gr. (ēremóon) 'i hvile'. – και κινουμενον: gr. (kai kinóumenon) 'og i bevægelse'. – ευθυ: gr. (euthý) 'ret'. – και χαμπυλον: gr. (kai kampýlon) 'og krum'. – φως: gr. (phōs) 'lys'. – και σκοτος: gr. (kai skótos) 'og mørke'. – αγαθον: gr. (agathón) 'godt'. – και κακον: gr. (kai kakón) 'og ondt'. – τετραγωνον: gr. (tetrágōnon) 'kvadrat'. – και ετερομηκες: (kai heterómēkes) 'og rektangel'.

I trykt udgave: Bind 19 side 384 linje 8

◀ Erdmann Geschichte ... flere Afdelinger : jf. J.E. Erdmann *Versuch einer wissenschaftliche Darstellung der Geschichte der neueren Philosophie* bd. 1, 1. afd., Riga og Dorpat 1834; bd. 1, 2. afd., Leipzig, Riga og Dorpat 1836; bd. 2, 1. afd., Leipzig 1840; og bd. 2, 2. afd., Leipzig 1842. Siden udkom bd. 3, 1. afd., Leipzig 1848, og bd. 3, 2. afd., Leipzig 1853. – Erdmann: Johann Eduard Erdmann (1805-92), ty. højre-hegeliansk filosof, 1839 prof. i filosofi i Halle.

I trykt udgave: Bind 19 side 385 linje 1

◀ Andet Binds ... før Kant : jf. bd. 2, 2. afd., med undertitlen »Leibnitz und die Entwicklung des Idealismus vor Kant«. – Leibnitz: Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716), ty. filosof, diplomat og polyhistor. – Kant: Immanuel Kant (1724-1804), ty. filosof, prof. ved universitetet i Königsberg 1770-96, gav med sin såkaldte kriticisme et nyt udgangspunkt for filosofien, idet han ville undersøge mulighedsbetingelserne for den menneskelige erfaring.

I trykt udgave: Bind 19 side 385 linje 2

◀ Gotschedens Oversættelse af Leibnitz Theodicee (Udgaven af 1763 Hanover og Leipzig) : jf. *Herrn Gottfried Wilhelms, Freyherrn von Leibnitz, Theodicee, das ist, Versuch von der Güte Gottes, Freyheit des Menschen, und vom Ursprunge des Bösen*, udg. af J.C. Gottsched, 5. udg., Hannover og Leipzig 1763 [fr. 1710], ktl. 619 (forkortet Theodicee). Den fr. original, *Essais de Théodicée sur la Bonté de Dieu, la liberté de l'Homme et l'Origine du Mal*, Amsterdam 1710, blev overs. til ty. af G.F. Richter i 1720 og dennes overs. fra 4. udg. (1744) bearbejdet af Gottsched. – Theodicee: af gr. gudsforsvar, retfærdiggørelse af det guddommelige forsyn mht. det onde i verden. – Gotschedens: Johann Christoph Gottsched (1700-66), ty. filosof, litteraturkritiker og æstetiker.

I trykt udgave: Bind 19 side 385 linje 4

◀ p. 80 i en Note ... confiskeret siger han : med ubetydelig afvigelse i interpunktion ordret citat fra hhv. da gengivelse af G.W. Leibniz *Theodicee*, s. 80f. (i fortalen, der er separat pagineret), noten. – Malebranches Passivitæts Lære: Nicole Malebranche (1638-1715), fr. filosof og teolog, hovedrepræsentant for passivitetslæren (occasionalismen), dvs. læren om, at hverken noget fysisk el. noget åndeligt har kraft til at bevæge; Gud er den sande årsag til, at et legeme påvirkes, når et andet rører det, hvorimod selve den fysiske berøring kun er en anledning (lat. 'occasio') for Gud til at udløse en reaktion. – Gabriel Fischer: *Vernünftige Gedanken ... alles wirke*: jf. den ty. filosof Christian Gabriel Fischer (død 1752) *Vernünftige Gedanken von der Natur, Was sie sey? Dass sie ohne Gott und seine allweise Beschränkung unmächtig sey? Und wie die einige untheilbare göttliche Kraft, in und durch die Mittelursachen, nach dem Maaß ihrer verliehenen Wirkbarkeit oder Tüchtigkeit, hie in der Welt alles alleine thätig würke? Durch fleißiges Nachsinnen, überlegen und schließen gefasset Und zur Verherrlichung göttlicher Majestät, auch Förderung wichtiger Wahrheiten herausgegeben von einem Christlichen Gottes-Freunde*, 1743. Bogen udkom anonymt og indeholdt under dække af at være en traditionel leibniz-wolffsk naturlære en udtalt spinozisme.

I trykt udgave: Bind 19 side 385 linje 5

◀ I Gotschedens Oversættelse ... cum fide : jf. G.W. Leibniz *Theodicee*, s. 81 (i fortalen). – Jesuit Thomas Bonartes de concordia scientiæ cum fide: lat. 'om naturvidenskabens overensstemmelse med troen', jf. *Concordia scientiæ cum fide*, Köln 1664, af den eng. jesuitermunk Thomas Bonartes (17. årh.) med tilnavnet Nortanus el. Nordanus.

I trykt udgave: Bind 19 side 385 linje 15

◀ Jesuiten Friedrich Spee ... cautio criminalis : lat. 'strafferetlig betænkelighed', jf. G.W. Leibniz *Theodicee*, 1. del, § 97, s. 216. Der sigtes til den ty. jesuit og filosof Friedrich von Spee (1591-1635) *Cautio criminalis in processibus adversus sagas* (lat. *Strafferetlig betænkelighed vedrørende hekseprocesserne*), Wien 1625.

I trykt udgave: Bind 19 side 385 linje 18

◀ et Værk ... Theodicee 1, § 96 : da. gengivelse af G.W. Leibniz *Theodicee*, 1. del, § 96, s. 215f., hvor kirken dog angives som den katolske. Der sigtes til Fr. von Spee *Güldenens Tugend-Buch; das ist, Werk und Übung der dreyen göttlichen Tugende, des Glaubens, Hoffnung und Liebe*, Köln 1649.

I trykt udgave: Bind 19 side 385 linje 19

◀ Franciscus v. Sales de amore Dei : lat. 'om Guds kærlighed', jf. G.W. Leibniz *Theodicee*, 1. del, § 95, s. 215: »Der Pater Franciscus Xaverius antwortete den Japonesern: wenn nur ihre Vorältern ihr natürliches Licht wohl gebraucht hätten, so würde ihnen Gott schon die nöthige Gnade zur Seligkeit gegeben haben: und der Bischof von Genf, Franciscus von Sales, billiget diese Antwort über alle Maßen. (Lib. 4. de Amore Dei, cap. 5.)« Der sigtes til François de Sales (1567-1622), fr. teolog, biskop i Genève, helgenkåret 1665, og dennes *Tractatus amoris divini* (lat. *Afhandling om den guddommelige kærlighed*), Köln 1657 (fr. 1620).

I trykt udgave: Bind 19 side 385 linje 24

◀ Cardanus de utilitate ... de occultis Dei beneficiis : jf. G.W. Leibniz *Theodicee*, 3. del, § 260, s. 458, hvor Leibniz ikke citerer, men – »damit wir von unsern Uebeln und Gütern desto besser mögen urtheilen können« – anbefaler læsning af hhv. den ital. læge, matematiker og filosof Girolamo Cardano (1501-76) *De utilitate ex adversis capienda libri III* (lat. *Fire bøger om nytten af modgang*), Basel 1561, og den ital. teolog Luigi Novarini (Aloysius Novarinus) (1594-1650) *Deliciae divini amoris, hoc est: De occultis Dei beneficiis* (lat. *Den guddommelige kærligheds pragt, det er: Om Guds skjulte nådegaver*), Paris 1641.

I trykt udgave: Bind 19 side 385 linje 25

◀ Theagenes og Charikleia ... de origine mali (Udgaven 1763) : jf. »Anmerkungen über das Buch von dem Ursprung des Bösen, das kürzlich in Engelland herausgekommen« (nemlig W. King *De Origine Mali* (lat. *Om det ondes oprindelse*), London 1702), i G.W. Leibniz *Theodicee*, s. 731-790, hvor Leibniz udtrykker sine betænkeligheder ved mennesker, der gerne giver afkald på en god gage el. stilling blot for at hævde deres

mentale overlegenhed og upåvirkelighed: »Wenigstens bin ich gewiß versichert, daß es kein kluger Mensch thun würde; denn er würde bald gewahr werden, daß man sein Opfer unfruchtbar machen könnte, indem man ihm vorstelte: daß er weiter nichts gethan, als daß er dem *Heliodorus*, einem Bischofe von *Larissa*, nachgeahmt hätte, dem sein Buch vom Theagenes und Charikleia, wie man saget, lieber gewesen, als sein Bisthum«, s. 783. – Theagenes ... Biskop i Larissa: Heliodorus (3. årh.) var hverken biskop i den gr. by Larissa el. overhovedet kristen, men forfatter til den også siden populære roman *Fortælling fra Etiopien* om den etiopiske kongedatter Charikleia og hendes elskede Theagenes. – King: William King (1650-1729), irsk gejstlig og forfatter, 1702 udnævnt til ærkebiskop i Dublin.

I trykt udgave: Bind 19 side 385 linje 28

◀ han henviser ... Mannsfeldske Jena 1750 : jf. G.W. Leibniz *Theodicee*, s. 782f., Gottscheds note: »Dieß ist der schönste Roman, den wir von den alten Griechen übrig haben. Er ist fast nach denen Kunstregeln geschriben, nach welchen Homer seine Odyssee gemachet hat. Und sein Verfasser hatte ihn deswegen so lieb, daß er lieber sein Bisthum fahren lassen, als sich davon lossagen wollte. Man lese davon den Huetius, *de l'Origine des Romans* nach. Wir haben zwo deutsche Uebersetzungen davon, eine alte, die ohne Zeit und Ort, und eine neue, die ein evangelischer Geistlicher, M. Agricola im Mannsfeldischen 1750. zu Jena herausgegeben.« Der sigtes til den fr. teolog og filosof Pierre-Daniel Huet (1630-1721) *Traité de l'origine des romans*, udg. som indledning til M.-M.P. de La Vergne *Zayde* bd. 1, Paris 1670. De ty. overs. har ikke ladet sig identificere.

I trykt udgave: Bind 19 side 385 linje 31

◀ Cartesius ... admiratio ... cfr artic: LIII : jf. Descartes *Tractatus de passionibus animæ* (lat. *Afhandling om de sjælelige følelser*, 1650, fr. 1649), 2. del, artikel 53, under rubrikken »*Admiratio*« (lat. 'forundring', 'beundring'): »Nec habet contrarium« (lat. 'Den har ikke sin modsætning'), *Renati Des-Cartes opera philosophica* bd. 1-4, 6. Elzevier-udg., Amsterdam 1677-78 (bd. 1, 1678, bd. 2-4, 1677) [1644], ktl. 473; bd. 4, s. 27. – Cartesius: lat. for René Descartes (1596-1650), fr. filosof, matematiker og naturforsker.

I trykt udgave: Bind 19 side 386 linje 1

◀ Ligeledes at cupiditas ... cfr artic. LXXXVII : jf. Descartes *Tractatus de passionibus animæ*, 2. del, artikel 87, under rubrikken »*Cupiditatem esse Passionem quæ non habet contrarium*« (lat. 'Begær er en lidenskab, som ikke har sin modsætning'), *Renati Des-Cartes opera philosophica* bd. 4, s. 39. – cupiditas: lat. 'begær'. – aversio: lat. 'afsky'.

I trykt udgave: Bind 19 side 386 linje 3

◀ cfr. JJ. bagfra p. 3 : jf. journaloptegnelsen JJ:511, SKS 18, 311, hvor angst bestemmes som en »sympathetisk Antipathie«, dvs. en 'medfølelse modfølelse'.

I trykt udgave: Bind 19 side 386 linje 6

◀ Modernmærke : her: skønhedsplet, fejl.

I trykt udgave: Bind 19 side 386 linje 8

◀ Cartesius Philosophie : Det flg. referat sigter til Descartes *Meditationes de prima philosophia* (lat. *Meditationer over den første filosofi*, 1647, lat. 1641), jf. *Renati Des-Cartes opera philosophica* bd. 1, s. 1-46. Værket er inddelt i seks meditationer. Descartes sætter sig for at ville tvivle om alt for ad den vej at opnå sikker erkendelse af sig selv, Gud og verden: I 1. meditation gør han rede for sin metodiske tvivl; i 2. meditation etablerer han sin erkendelsesteoris ubetvivlelige fundament, nemlig at 'jeg tænker' og således væsentligt er til som tænkende, 'jeg tænker, jeg er' (lat. cogito sum); i 3. meditation giver han et antropologisk bevis for Guds eksistens; i 4. meditation hævder han den menneskelige vilje som årsag til den faktiske mulighed for fejlagtig erkendelse; i 5. meditation analyserer han den materielle verdens væsen og giver desuden et ontologisk bevis for Guds eksistens; og i den afsluttende 6. meditation beviser han den omgivende verdens reale eksistens og antager koglekirtlen (lat. Glandula pinealis) som forbindelsen ml. sjæl og legeme.

I trykt udgave: Bind 19 side 386 linje 8

◀ Cartesius, der selv ... over Tanken : jf. 4. meditation, i *Renati Des-Cartes opera philosophica* bd. 1, s. 25-30; s. 27f.: »Deinde ad me propius accedens, et qualesnam sint errores mei (qui soli imperfectionem aliquam in me arguunt) investigans, adverto illos à duabus causis simul concurrentibus dependere, nempe à facultate cognoscendi quæ in me est, et à facultate eligendi, sive ab arbitrii libertate, hoc est ab intellectu, et simul à voluntate; (...) unde ergo nascuntur mei errores? nempe ex hoc uno, quod cum latius pateat voluntas quàm intellectus, illam non intra eosdem limites contineo, sed etiam ad illa quæ non intelligo extendo« (lat. »Af alt dette følger, at når jeg betragter mig selv nøjere og navnlig, hvori mine fejl består (og de er jo det eneste,

som viser, at jeg er ufuldkommen), da opdager jeg, at de opstår gennem et samspil mellem to faktorer, nemlig evnen til at begribe noget og evnen til at vælge d.v.s. min frie vilje, kort sagt mellem mit intellekt og min vilje. (...) Men hvorfor stammer da mine fejl? Alene fra den omstændighed, at jeg ikke afstemmer min brug af viljen efter intellektets begrænsning, men at jeg udstrækker brugen deraf også til ting, jeg ikke begriber«, *Metafysiske meditationer*, i *Descartes*, overs. af P. Dalsgård-Hansen, 2. udg., Kbh. 1991 [1966], s. 166-169. – errores: lat. 'fejl'.

I trykt udgave: Bind 19 side 386 linje 17

◀ den gamle Fichte ... handler ergo sum : En hovedtanke hos den ty. filosof Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) – ofte kaldet »den ældre Fichte« for at adskille ham fra hans søn, den ty. filosof Immanuel Hermann Fichte (1796-1879) – er, at bevidstheden frembringer sig selv ved handlen og ikke ved tænken, jf. fx J.G. Fichte »Einleitungsvorlesungen in die Wissenschaftslehre«, i *Johann Gottlieb Fichte's sämtliche Werke*, udg. af I.H. Fichte, bd. 1-11, Berlin og Bonn 1834-46, ktl. 489-499; bd. 1, s. 91: »Das Gegentheile wäre: Laßt das Ich Etwas machen (aus sich hervorbringen): so ist es nicht mehr leeres logisches Subjekt, sondern bringt eine Bestimmung mit sich, die freilich ihm objektiv sichtbar wird: ('Ich bin dies und dies'); aber nicht absolut faktisch, sondern begründet: ('ich bin's, weil ich es mache').« – cogito ergo sum: lat. 'jeg tænker, altså eksisterer jeg'; sigter til Descartes, som brød med en lang tradition, der ville redegøre for virkeligheden ud fra metafysiske præmisser, og i stedet spurgte om mulighederne for en sikker menneskelig erkendelse og fandt denne i det ubetvivlelige faktum: 'jeg tænker', jf. kap. 4 i *Dissertatio de methodo* (lat. *Afhandling om metoden*, 1644, fr. 1637), hvor han skriver: »Ego cogito, ergo sum« (lat. 'Jeg tænker, altså eksisterer jeg'), *Renati Des-Cartes opera philosophica* bd. 3, s. 21. – ergo sum: lat. 'altså eksisterer jeg'.

I trykt udgave: Bind 19 side 386 linje 21

◀ cogito : lat. 'jeg tænker'.

I trykt udgave: Bind 19 side 386 linje 21

◀ Deriveret : afledt.

I trykt udgave: Bind 19 side 386 linje 23

◀ pathetisk : patetisk, lidenskabelig.

I trykt udgave: Bind 19 side 386m linje 3

◀ dialektisk : begrebsmæssig, dvs. en overgang, der fremkommer ved en indre begrebsdynamik.

I trykt udgave: Bind 19 side 386m linje 3

◀ Plato lod Gud ... 1st B. p. 78. not.): jf. W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* (384,1) bd. 1, s. 78, note 2: »Daß die Idee das Wesen der Dinge bestimmt, daß Gott die Idee mit der Materie vereinigt, (...) sind Platonische Sätze.« – Plato: Platon (427-347 f.Kr.), gr. filosof, elev af Sokrates, som desuden er den gennemgående hovedperson i Platons dialoger, der hyppigt polemiserer mod sofisterne. Platon grundlagde 387 f.Kr. Akademiet i Athen; blandt hans elever var Aristoteles.

I trykt udgave: Bind 19 side 386m linje 12

◀ systema assistentiæ : lat. 'medvirkningens system', dvs. occasionalismen (385,5).

I trykt udgave: Bind 19 side 386m linje 16

◀ Leibnitz (...) harmonia præstabilita : lat. 'forudbestemt harmoni', en filosofisk term præget af Leibniz (385,2), som i § 59 i første del af *Theodicee* (385,4), s. 169-171, gør rede for en »Lehre von der vorherbestimmten Harmonie«, s. 170. Leibniz anvender udtrykket »l'Harmonie préétablie« i § 80 i *La monadologie* (1714), jf. *God. Guil. Leibnitii opera philosophica, quae exstant*, udg. af J.E. Erdmann, bd. 1-2 (med fortløbende paginering), Berlin 1839-40, ktl. 620 (forkortet *Opera philosophica*); bd. 2, s. 711.

I trykt udgave: Bind 19 side 386m linje 18

◀ Den platoniske Lære ... p. 370. 371 : jf. W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 2, 1799, s. 370f., hvor Tennemann beskriver den platoniske idelære og dens oprindelse: »Weil Plato die Ideen als Ursprüngliche, angeborne Begriffe betrachtete, sie aber doch nicht aus der Function der Vernunft erklären konnte, so blieb ihm nichts anders übrig, als sie für abgeleitete Begriffe der göttlichen Intelligenz zu betrachten«, s. 370.

I trykt udgave: Bind 19 side 386m linje 22

◀ at han m: H: t: Sprogets ... 2d D. p. 343 : jf. W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 2, 1799, s. 343: »Plato berührt zuweilen die Frage über den Ursprung der Sprache. Er denkt sich überhaupt die Sprache als ein Product eines Verstandes (...) und er konnte nicht anders, weil er sie hauptsächlich nur als Bezeichnung des Gedachten betrachtet. Es fragt sich nun aber weiter: ob eine göttliche Intelligenz oder die menschliche Vernunft Ursache der Sprache ist. Ungeachtet er diese Frage nur berührt, so kann man doch leicht sehen, wofür er sich erklärt. Die Ableitung einer Sprache von der Gottheit kommt ihm wie die Maschine in den Schauspielen vor, wo eine Gottheit erscheint, wenn der Knoten der Verwicklung nicht gelöst werden kann. Er ist also für den menschlichen Ursprung der Sprache.«

I trykt udgave: Bind 19 side 386m linje 22

◀ Ogsaa hos Spinoza ... Frihed og Prædestination : jf. artiklen »*Conciliationem libertatis nostri arbitrii, et praedestinationis Dei, humanum captum superare*« (lat. 'At få vor fri vilje til at harmonere med Guds forudbestemmelse overgår et menneskes fatteevne') i Spinoza *Cogitata metaphysica*, 1. del, kap. 3, i *Benedicti de Spinoza opera philosophica omnia*, udg. af A.F. Gfrörer, Stuttgart 1830, ktl. 788 (forkortet *Spinoza opera*), s. 57. Her skriver Spinoza, at vor viljes frihed bevares ved Guds medvirken, men intet menneske vil el. gør andet, end hvad Gud har bestemt fra evigheden af: »Quomodo autem id fieri possit, servatâ humanâ libertate, captum nostrum excedit: neque ideo, quod clare percipimus, propter id, quod ignoramus, erit rejiciendum« (lat. 'Men det overstiger vor forstand, hvorledes det går til, samtidig med at mennesket bevares sin frihed; vi bør jo ikke forkaste det, som vi tydeligt fornemmer, blot fordi vi ikke har sikker viden derom'). I SKs eget eksemplar (der findes på Det kgl. Bibliotek, hvor det ikke hidtil har været katalogiseret som SKs) er passagen understreget, og i margin ud for denne har han skrevet: »En pathetic Argumentation«. – Spinoza: Baruch (el. Benedikt) de Spinoza (1632-77), holl. filosof, der gennem naturvidenskabelige og filosofiske studier efterhånden fjernede sig fra den jødiske tro og i 1656 blev udstødt af synagogen. Han offentliggjorde under eget navn kun ét skrift, nemlig i 1663 *Principia philosophiae Cartesianae more geometrico demonstrata* (lat. *Grundsætningerne i den cartesianske filosofi, bevist efter den geometriske metode*), hvortil han som appendiks føjede sine egne *Cogitata metaphysica* (lat. *Metafysiske tanker*), mens hans hovedværk, *Ethica* (403,2), som blev afsluttet 1675, først udkom posthumt i 1677. – Prædestination: forudbestemmelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 386m linje 25

◀ Cartesius har fattet ... samme Tvivl : I fortalen til *Meditationes de prima philosophia* (386,8) forklarer Descartes, at de filosofiske problemer, han mener at kunne løse vha. sin metodiske tvivl, alene vedrører spekulative sandheder og hverken troen el. handlingslivet, *Renati Des-Cartes opera philosophica* (386,1) bd. 1, s. 1-4. I 1. meditation udtrykker Descartes prægnant, at det – mens man tvivler – ikke drejer sig om at handle, men kun om at meditere og erkende, s. 5-8. – Cartesius: 386,1.

I trykt udgave: Bind 19 side 386 linje 29

◀ Exempler nok ... i mit Exemplar : jf. *Dissertatio de methodo* (386,21), i *Renati Des-Cartes opera philosophica* bd. 3, s. 1-48. SKs eksemplar er ikke kendt og derfor heller ikke de eksempler, han angiver at have understreget.

I trykt udgave: Bind 19 side 386 linje 31

◀ Man faaer dog et ganske andet Indtryk af Cartesius ved selv at læse ham : frem for at høre ham forelæst el. læse ham fortolket af især hegelianere, der gjorde hans metodiske tvivlen om alt til udgangspunkt for filosofien.

I trykt udgave: Bind 19 side 386 linje 33

◀ man bør tro ... quod naturali lumini contrarium : lat. 'hvad der er i modstrid med det naturlige lys' (dvs. med, hvad der erkendes klart og distinkt), formentlig et løst citat fra Descartes *Principia philosophiae* (lat. *Filosofiens principper*, 1644), 1. del, § 28, i *Renati Des-Cartes opera philosophica* bd. 2, s. 8: »memores tamen, ut jam dictum est, huic lumini naturali tamdiu tantum esse credendum, quamdiu nihil contrarium à Deo ipso revelatur«, lat. 'Som sagt må vi dog huske, at man kun må stole på dette naturlige lys, for så vidt Gud ikke selv åbenbarer noget, der strider imod det'.

I trykt udgave: Bind 19 side 387 linje 1

◀ το γαρ κακον ... 2d B. cap. 5 : gr. 'som pythagoræerne antog, hører det slette til det ubegrænsede, det gode derimod til det begrænsede', jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 2. bog, kap. 5 (1106b 29f.); og gr. 'godhed er enkel, slethed mangfoldig', jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 2. bog, kap. 5 (1106b 34f.). SK udelader accenttegn, men citerer i øvrigt ordret fra *Aristoteles Graece*, udg. af I. Bekker, bd. 1-2 (i *Aristoteles edidit Academia Regia Borussica* el. *Aristotelis Opera* bd. 1-2 med fortløbende paginering), Berlin 1831, ktl. 1074-1075; bd. 2, s. 1106, sp. 2 (hhv. lin. 29f. og 34f.). – Aristoteles: Aristoteles fra Stageira (384-322 f.Kr.), gr. filosof, logiker og naturforsker, skrev banebrydende værker inden for filosofiens og videnskabens

forskellige discipliner; han studerede på Akademiet og var elev af Platon, men distancerede sig fra denne og grundlagde 335 f.Kr. den peripatetiske skole i Lykeion; 324 f.Kr. måtte han forlade Athen for at undgå at blive anklaget ligesom Sokrates.

I trykt udgave: Bind 19 side 387 linje 4

◀ Den Sætning ... sædelige Dyder : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 2. bog, kap. 6 (1106a 14 - 1107a 27), hvor han formulerer sit kendte princip om dyden som middelvejen ml. overdrivelse og mangel; dette princip følger han i sin bestemmelse af de sædelige dyder i 4. og 5. bog (jf. 13:19 og 388,31), mens han i sin bestemmelse af fornufdyderne i 6. bog (jf. 13:19 og 389,3) kun nævner middelvejen retrospektivt i kap. 1 (1138b 18-34).

I trykt udgave: Bind 19 side 387 linje 9

◀ hans Distinction ... (Continuitæt) 3, 8 : sigter til Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 3. bog, kap. 8 (1114b 26 - 1115a 3), i *Die Ethik des Aristoteles* (387,17) bd. 2, s. 45f.: »Bisher ist von den Tugenden im Allgemeinen gehandelt, und ihr Gattungsbegriff soweit entwickelt worden, daß es ausgemacht ist, 1) daß sie den *schicklichen Grad* der menschlichen Handlungen, Begierden und Leidenschaften bestimmen, welcher immer die *Mitte* zwischen zwey fehlerhaften Extremen ist; 2) daß sie *Fertigkeiten* sind und aus der öftern Wiederholung solcher Handlungen entstehen, deren Ausübung sie dem Menschen vorschreiben; 3) daß sie in unsrer Gewalt und also freywillig sind; 4) daß sie in Beobachtung der Vorschriften einer gesunden und aufgeklärten Vernunft bestehn; 5) daß zwar die Tugenden, als Fertigkeiten, freywillig, aber es nicht in dem Grade und auf die Weise, wie die Handlungen sind; (weil wir nähmlich über die Handlungen, von *Anfange* bis zu *Ende*, Herren sind, wofern wir anders das *Einzelne*, oder die Thatsachen gehörig wissen, bey den Fertigkeiten hingegen nur den *Anfang* in unsrer Gewalt haben, den allmählichen Fortgang aber, so wenig, als bey Krankheiten, gewahr werden) sondern daß die Fertigkeiten nur deßwegen als freywillig angesehen werden, weil es in unsrer Gewalt stand, uns so oder anders zu betragen, als es zur Erwerbung solcher Fertigkeiten nöthig war.« – Discrete: adskilte, usammenhængende, uforbundne.

I trykt udgave: Bind 19 side 387m linje 3

◀ De sædelige Dyder ... 6 B. cap. 1. cfr. 10, 8 : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 6. bog, kap. 1 (1139a 4f.), hvor Aristoteles skelner mellem sjælens rationelle og dens irrationelle princip, og 10. bog, kap. 8 (1178a 15f.), hvor det siges, at moralske dyder på mange måder er knyttet til følelserne, dvs. til det irrationelle princip.

I trykt udgave: Bind 19 side 387m linje 12

◀ Aristoteles adskiller ... παθη, δυναμεις, εξεις : gr. (páthē) 'følelser', gr. (dynaméis) 'evner', og gr. (héxeis) 'holdninger', 'dispositioner', jf. Aristoteles *Den Nikomachæiske Etik*, 2. bog, kap. 4 (1105b 20).

I trykt udgave: Bind 19 side 387 linje 16

◀ Det sidste oversætter ... cap 4 i 2d Bog. : jf. »Die Sittenlehre des Aristoteles« i *Die Ethik des Aristoteles*, overs. og kommenteret af C. Garve, bd. 1-2, Breslau 1798-1801, ktl. 1082-1083; bd. 1, s. 587: »Leidenschaften, Vermögen und Fertigkeiten.« – cap. 5. hos Arist: cap 4 i 2d Bog: 2. bog, kap. 5, i *Die Ethik des Aristoteles*, som mht. kapitelinddeling afviger fra *Aristoteles Graece*, hvor stedet findes i 2. bog, kap. 4 (jf. foregående kommentar). – Garve: Christian Garve (1742-98), ty. filosof, essayist og oversætter.

I trykt udgave: Bind 19 side 387 linje 17

◀ Det er m: H: t: den græske ... vækker Anger : overs. citat fra Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 3. bog., kap. 2 (1110b 18f.), i *Die Ethik des Aristoteles* bd. 2, s. 9.

I trykt udgave: Bind 19 side 387 linje 20

◀ en Hoved-Destinction ... cfr. 3 B. cap. 4 : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 3. bog, kap. 4-5 (1111b 4 - 1113a 14), hvor der skelnes ml. den frivillige handling som blot og bar utvungen og den forsætlige handling som villet. Sml. notesbog 12:16, SKS 19, 378,10-16. – το εχουσιον: gr. (to hekousion) 'det frivillige', 'frivillighed'. – προαιρησις: gr. (prohairēsis), fejl for προαιρεσις (prohairesis) 'valg', 'beslutning', 'forsæt'.

I trykt udgave: Bind 19 side 387 linje 31

◀ Den idealistiske Sætning ... i 3d B. cap. 7 : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 3. bog, kap. 7 (1113b 3 - 1114b 25), hvor den frivillige handling modstilles den ufrivillige; både dyder og laster forudsætter if. Aristoteles, at det står i den handlendes magt at handle el. at undlade at handle, mens Sokrates og Platon mener, at dyd er viden. Jf. især Platons dialog *Protagoras* (351e-357e), hvor Sokrates udfolder den tanke, at det menneske, der har sand erkendelse, ikke kan lade denne tilsidesætte af lidenskaber o.l., og at den, der

ved en handling vælger det forkerte, herved kun udtrykker sin uvidenhed (jf. *Platons Skrifter*, udg. af C. Høeg og H. Ræder, bd. 1-10, Kbh. 1992 [1932-41]; bd. 1, s. 71-78).

I trykt udgave: Bind 19 side 388 linje 4

◀ cfr. Arist: Ethik 7, 3 : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 7. bog, kap. 3 (1145b 20 - 1147b 20), hvor Aristoteles direkte argumenterer imod Sokrates' opfattelse af dyd som viden. Hvis der handles ud fra uvidenhed, er det tilgiveligt, at mennesket fejler; men lasten, mener Aristoteles, er altid utilgivelig.

I trykt udgave: Bind 19 side 388m linje 1

◀ Identitæten af ... τέλος της αρετης : gr. 'Derfor vil han frygte endog sådanne ting, men gøre det på rette måde og som fornufften fordrer for det ædles [SK: 'det skønnes'] skyld; thi dette er dydens mål'. SK udelader accenttegn, men citerer i øvrigt ordret fra Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 3. bog, kap. 10 (1115b 11-13), i *Aristoteles Graece* (387,4) bd. 2, s. 1115, sp. 2, lin. 11-13. – Identitæten af Dyd og Skjønhed: jf. det deliske epigram, citeret i Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 1. bog, kap. 9 (1099a 27f.), hvoraf det fremgår, at retfærdighed er det ædleste (SK: 'det skønneste') af alt.

I trykt udgave: Bind 19 side 388 linje 11

◀ Aristoteles (...) 6, 3 ... absolut immerværende : SKs gengivelse af Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 6. bog, kap. 3 (1139b 19-24), formentlig efter Garves overs. i *Die Ethik des Aristoteles* (387,17) bd. 2, s. 272.

I trykt udgave: Bind 19 side 388 linje 16

◀ Aristoteles adskiller ποιειν og πραττειν ... cfr. 6., 4 : gr. (poieín) 'skabe', 'frembringe', og gr (práttein) 'handle', jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 6. bog, kap. 4 (1140a 1-23), især følgende passus: »Enhver kunst giver sig af med tilblivelse af noget, og at dyrke en kunst vil sige at undersøge, hvorledes man kan frembringe en ting af det, der både kan være og ikke være, og hvis årsag ligger i den frembringende og ikke i det frembragte; for kunsten har ikke at gøre med ting, der er eller bliver til af nødvendighed eller ifølge naturen; disse har nemlig deres årsag i sig selv. Da frembringelse og handling er forskellige, følger det nødvendigvis, at kunsten hører under frembringelse og ikke under handling« (1140a 10-17).

I trykt udgave: Bind 19 side 388 linje 22

◀ vor Tid har Systemer nok : sigter især til ty. og da. elever af Hegel, der hævdede, at filosofien kun lod sig videnskabeligt fremstille i et system.

I trykt udgave: Bind 19 side 388 linje 27

◀ Hans Moral ... Bog 1-3 ... andre Undersøgelser : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 1.-3. bog (1094a 1 - 1119b 18).

I trykt udgave: Bind 19 side 388 linje 29

◀ Bog 4-5 ... ελευθηριοτης, Retfærdighed : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 4.-5. bog (1119b 22 - 1138b 14). – ελευθηριοτης: gr. (eleuthēriótēs) 'gavmildhed', jf. 4. bog, kap. 1 (1120a 4-23).

I trykt udgave: Bind 19 side 388 linje 31

◀ 6te Bog ... νους, σοφια : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 6. bog (1138b 18 - 1145a 11). – τεχνη, επιστημη, σωφροσυνη, νους, σοφια: gr. (téchnē) 'færdighed', jf. kap. 4 (1140a 1-23); gr. (epistēmē) 'viden', 'videnskab', jf. kap. 3 (1139b 14-36); gr. (sōphrosýnē) 'mådehold', jf. kap. 5 (1140a 24 - 1140b 30); gr. (nous) 'fornuft', jf. kap. 12 (1143a 25 - 1143b 17); og gr. (sophía) 'visdom', jf. kap. 7 (1141a 9 - 1141b 8).

I trykt udgave: Bind 19 side 389 linje 3

◀ Her benytter A: ikke ... Dydens μεσοτης : gr. (mesótēs) 'middelvej' (387,9).

I trykt udgave: Bind 19 side 389 linje 4

◀ 7d B. om Afholdenhed o: s: v: Fornøielse : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 7. bog (1145a 15 - 1154b 34).

I trykt udgave: Bind 19 side 389 linje 6

◀ 8d Bog om Venskab : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 8. bog (1154b 3 - 1163b 28).

I trykt udgave: Bind 19 side 389 linje 6

◀ 9de Bog om Venskab : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 9. bog (1163b 28 - 1172a 15).

I trykt udgave: Bind 19 side 389 linje 7

◀ 10de Bog om Fornøielser : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 10. bog (1172a 19 - 1181b 23).

I trykt udgave: Bind 19 side 389 linje 7

◀ Selvkjærlighed fremstiller ... cfr. 9, 8 : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 9. bog, kap. 8 (1168a 28 - 1169b 2), hvor han skelner ml. selvkjærlighed i hhv. god og vulgær forstand og derfor forbeholder den gode mand selvkjærligheden, da kun han vil hævde sit selv i et dydigt liv.

I trykt udgave: Bind 19 side 389 linje 9

◀ 10, 7. »ethvert Mskes ... tænkende Deel.« : SKs gengivelse af Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 10. bog, kap. 7 (1178a 5-8), formentlig i *Aristoteles Graece* (387,4) bd. 2, s. 1178, sp. 1, lin. 5-8.

I trykt udgave: Bind 19 side 389 linje 10

◀ Derfor anbefaler ... høieste Lyksalighed : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 10. bog, kap. 7 (1178a 5-8). - beskuelige: kontemplative.

I trykt udgave: Bind 19 side 389 linje 12

◀ Lyksalighed er igjen Maalet ... cfr. 10, 6 : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 10. bog, kap. 6 (1176a 30 - 1177a 11), hvor han »sætter lykken som mål for menneskelige handlinger« og betragter den »som en slags aktivitet«, nemlig en sådan aktivitet, som det er værd at vælge for dens egen og ikke for noget andets skyld: »For lykken mangler intet, men er selvberørende«.

I trykt udgave: Bind 19 side 389 linje 13

◀ 10, 8. om Gudernes Salighed ... evig Meddelelse : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 10. bog, kap. 8 (1178a 9 - 1178b 32), hvor det om guderne hedder, at deres salighed ikke - som var de blot mennesker - kan bestå i dydige handlinger: »Men hvis man tager det at handle fra en, der lever, og endnu mere det at frembringe noget, hvad bliver der da tilbage ud over teoretisk anskuen? Følgelig må gudens aktivitet, der udmærker sig ved sin lyksalighed, være teoretisk anskuende. Derfor må også blandt menneskelige handlinger den, der ligger denne nærmest, være den lykkeligste« (1178b 20-23). - Entelechie: gr. 'fuldkommenhed' (if. en disposition).

I trykt udgave: Bind 19 side 389 linje 16

◀ I det sidste Capitel ... til Politiken : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 10. bog, kap. 10 (1179a 33 - 1181 b23), hvor politik skitseres som videnskaben om, hvorledes man ved lovgivning opdrager til et dydigt liv, og hvor Aristoteles afslutningsvis annoncerer sin drøftelse i *Statslære* af den bedste forfatning.

I trykt udgave: Bind 19 side 389 linje 26

◀ begynder ηθικα μεγαλα med at Ethik er en Deel af Politik : jf. *Magna moralia*, 1. bog, kap. 1 (1181a 26). - ηθικα μεγαλα: gr. (ēthiká megála) 'den store moral', dvs. *Magna moralia* - formentlig et eleverarbejde - som i *Aristoteles Graece* følger umiddelbart efter *Den nikomachæiske Etik*.

I trykt udgave: Bind 19 side 389 linje 27

◀ den lavere Lyksalighed ... 10, 8 : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 10. bog, kap. 7 (og ikke 8), hvor det hedder, at »hvis blandt de handlinger, der er i overensstemmelse med dyderne, de politiske og militære er fremtrædende i ædelhed og betydningsfuldhed, men uafslappede stræber efter et eller andet mål og ikke er værd at vælge for deres egen skyld, og hvis omvendt fornuftens aktivitet, i og med at den er teoretisk anskuende, menes at udmærke sig i værdi og ikke at stræbe efter noget mål uden for sig selv (...), så må denne aktivitet være et menneskes fuldkomne lykke, hvis den får et livs fuldkomne udstrækning; for intet af det, som vedrører lykken, er ufuldkomment« (1177b 16-26).

I trykt udgave: Bind 19 side 389 linje 31

◀ Aristoteless Politik : I SKs private bibliotek fandtes Aristoteles *Statslære* bl.a. i *Aristoteles Graece* (387,4) bd. 2, s. 1252-1342, og i en separat, ty. overs., *Die Politik des Aristoteles*, overs. af C. Garve, udg. og kommenteret af G.G. Fülleborn, bd. 1-2, Breslau 1799-1802, ktl. 1088-1089. Mht. kapitelinddelingen afviger *Die Politik des Aristoteles*, som SK synes at have benyttet i sit excerpt, fra *Aristoteles Graece*.

I trykt udgave: Bind 19 side 390 linje 1

◀ I 1 B. cap. 8 ... angaaende Ægteskabet : jf. Aristoteles *Statslære*, 1. bog, kap. 12-13 (1259a 36 - 1260b 24), i *Die Politik des Aristoteles*, 1. bog, kap. 8, bd. 1, s. 58-68; s. 58f. (1259a 36 - 1259b 17). Her opdeles husførelsen i tre forhold, nemlig herrens magt over slaven, mandens over hustruens og forældrenes over børnene; hvad de to sidste angår, »so ist die Herrschaft des Mannes über die Frau, und die herrschaft eines Vaters über seine Kinder, beydes eine Herrschaft über Freye, aber die erste ist doch von der andern unterschieden, so wie die Regierung einer obrigkeitlichen Person in einer freyen Republik, von der Regierung eines Königs in einer Monarchie unterschieden ist. / Der Grund zu den herrschaftlichen Rechten des Mannes und der Eltern liegt in der Natur. Das männliche Geschlecht hat vor dem weiblichen gewisse Kräfte und Anlagen, die zum Regieren gehören, voraus, wenn anders beyde ihre natürliche und gewöhnliche Einrichtung haben. Eben diese Vorzüge hat das ältere und ausgebildete Geschöpf vor dem jüngern und noch unreifen.«

I trykt udgave: Bind 19 side 390 linje 2

◀ I 1ste Bog ... Statens Oprindelse : jf. 1. bog, kap. 1-2 (1252a 1 - 1253a 38), i *Die Politik des Aristoteles*, 1. bog, kap. 1-2, bd. 1, s. 1-13.

I trykt udgave: Bind 19 side 390 linje 5

◀ det huslige Liv ... Børn : jf. 1. bog, kap. 3-7 (1353b 1 - 1255b 40) og kap. 12-13 (1259a 36 - 1260b 24), i *Die Politik des Aristoteles*, 1. bog, kap. 3-4 og kap. 8, bd. 1, s. 13-32 og s. 58-68.

I trykt udgave: Bind 19 side 390 linje 6

◀ 2d Bog indeholder ... Planer til en Stat : jf. 2. bog, kap. 1-8 (1260b 27 - 1269a 28), i *Die Politik des Aristoteles*, 2. bog, kap. 1-6, bd. 1, s. 68-135. Aristoteles gennemgår her Platons, Phaleas' og Hippodamos' statsidealer.

I trykt udgave: Bind 19 side 390 linje 10

◀ deels historiske Stater : jf. 2. bog, kap. 9-12 (1269a 29 - 1274b 28), i *Die Politik des Aristoteles*, 2. bog, kap. 7-10, bd. 1, s. 135-176. Aristoteles gennemgår her hhv. den spartanske, kretiske, kartagoniensiske og athenæiske statsforfatning.

I trykt udgave: Bind 19 side 390 linje 11

◀ 3d Bog, begynder ... en Stat : jf. 3. bog, kap. 1-3 (1274b 32 - 1276a 17), i *Die Politik des Aristoteles*, 3. bog, kap. 1, bd. 1, s. 177-187.

I trykt udgave: Bind 19 side 390 linje 13

◀ hvorvidt en Stat ... Regjeringsformen forandres : jf. 3. bog, kap. 3 (1276a 18 - 1276b 15), i *Die Politik des Aristoteles*, 3. bog, kap. 2, bd. 1, s. 187-191.

I trykt udgave: Bind 19 side 390 linje 14

◀ Leibnitzs Theodicee ... Hanover und Leipzig : jf. Leibniz (385,2) *Theodicee* (385,4), udg. af J.C. Gottsched. - Det fremgår af excerptet, at SK desuden har benyttet en fr. udg. af samme værk, nemlig *Essais de Théodicée sur la Bonté de Dieu, la Liberté de l'Homme et l'Origine du Mal*, i *Opera philosophica* (386m,18) bd. 2, s. 468-629.

I trykt udgave: Bind 19 side 390 linje 17

◀ Indledning handler ... Fornuften og Troen : jf. »Abhandlung von der Uebereinstimmung des Glaubens mit der Vernunft«, § 1-87 (med separat paragraffering), i *Theodicee*, s. 1-96 (med separat paginering), og »Discours de la Conformité de la Foi avec la Raison«, § 1-87 (med separat paragraffering), i *Opera philosophica* bd. 2, s. 479-503.

I trykt udgave: Bind 19 side 390 linje 20

◀ p. 52. han ... slutter af Virkningen : jf. *Theodicee*, s. 52 (indledningen, § 44): »Denn wenn wir die allgemeine Harmonie [386m,19] einsehen könnten, so würden wir befinden: daß das, was wir gern tadeln möchten, mit dem Zusammenhange der Dinge verknüpft ist, der am würdigsten war erwählt zu werden; mit einem Worte, wir würden *sehen*, und nicht nur *glauben*, daß das, was Gott gemacht hat, das beste sey. Ich nenne hier *sehen*, was man *a priori*, aus richtigen Ursachen erkennt; *glauben* aber, was man nur aus der Wirkung schließt: wenn gleich eines so gewiß erkannt wird, als das andere.«

I trykt udgave: Bind 19 side 390 linje 22

◀ Hvad jeg pleier ... Philosophien i Mediationen: jf. notesbog 7:22, SKS 19, 211. – Mediationen: da. hegelianeres gengivelse af Hegels begreb »Vermittlung«, dvs. formidling (el. forsoning) af modsatte begreber i en højere enhed, hvor begreberne består som ophævede momenter.

I trykt udgave: Bind 19 side 390 linje 25

◀ det udtrykker Leib. ... Slutning af Aarsager : jf. *Opera philosophica* bd. 2, s. 486, sp. 2 (indledningen, § 23): »La distinction qu'on a coutume de faire entre ce qui *au dessus de la Raison*, et ce qui est *contre la Raison*, s'accorde assez avec la distinction qu'on vient de faire entre les deux espèces de la nécessité. Car ce qui est contre la Raison, est contre les Vérités absolument certaines et indispensables; et ce qui est au-dessus de la Raison, est contraire seulement à ce qu'on a coutume d'expérimenter ou de comprendre. (...) Une Vérité est au dessus de la Raison, quand notre Esprit, (ou même tout Esprit crée) ne la sauroit comprendre: et telle est, à mon avis, la Sainte Trinité; tels sont les miracles, réservés à Dieu seul, comme par exemple, la Création; tel est le choix de l'ordre de l'Univers, qui dépend de l'Harmonie universelle, et de la connoissance distincte d'une infinité de choses à la fois. Mais une Vérité ne sauroit jamais être contre la Raison; (...). Car j'ai remarqué d'abord, que par LA RAISON on n'entend pas ici les opinions et les discours des hommes, ni même l'habitude qu'ils ont prise de juger des choses suivant le cours ordinaire de la Nature; mais l'enchaînement inviolable des Vérités.« – enchainement: Gottsched overs. med »Verbindung«, *Theodicee*, s. 32; jf. også *Opera philosophica* bd. 2, s. 479, sp. 1 (indledningen, § 1).

I trykt udgave: Bind 19 side 390 linje 26

◀ Desultoriske : springende, ustadige; faldende i adskilte dele.

I trykt udgave: Bind 19 side 390 linje 35

◀ I Bayles Dictionaire ... Bayles Polemik : jf. P. Bayle *Dictionnaire historique et critique*, som SK ejede i en ty. overs., *Herrn Peter Baylens Historisches und Kritisches Wörterbuch* (391,7), hvortil der i det følgende henvises. – Manichæer: tilhænger af manikæismen, stiftet af perseren Mani (o. 216-76), jf. artiklen »Manichäer«, hvor Bayle i diskussion med Leibniz' *Theodicee* beskriver en række argumenter for den manikæiske dualisme, dvs. påstanden om, at verden er et resultat af kampen ml. et godt og et ondt princip, bd. 3, s. 304-311. – Rorarius: Girolamo Rorario, ital. jurist fra det 16. årh., jf. artiklen »Rorarius«, hvor Bayle bl.a. kritiserer Leibniz' monadelære, bd. 4, s. 78-94. – Xenophanes: gr. filosof (o. 500 f.Kr.), jf. artiklen »Xenophanes«, hvor Bayle ikke nævner Leibniz, men bl.a. diskuterer, om der i verden er en større mængde onder end goder, bd. 4, s. 523-534.

I trykt udgave: Bind 19 side 390m linje 1

◀ Den hele Strid mell. Leibnitz og Bayle : Leibniz' *Theodicee* er skrevet som et svar til Bayle i striden om det ondes og dermed syndens oprindelse. – Bayle: Pierre Bayle (1647-1706), fr. filosof og kritiker, forkæmper for ånds- og religionsfrihed, udgav i 1695-97 sit hovedværk *Dictionnaire historique et critique*, som kom i flere forøgede udgaver frem til 1740; SK ejede en ty. overs. af den sidste udg., *Herrn Peter Baylens Historisches und Kritisches Wörterbuch*, overs. af J.C. Gottsched, bd. 1-4, Leipzig 1741-44, ktl. 1961-1964.

I trykt udgave: Bind 19 side 391 linje 7

◀ at Hegel ikke ... Tale om : I sin filosofihistorie hævder Hegel verdenshistorien som den instans, ved hvilken det er muligt at honorere fordringen til filosofien om at kunne begribe den tilsyneladende modsætning ml. Gud som god og almægtig skaber og det onde i verden, mens han kritiserer Leibniz for i sin *Theodicee* at tage sin tilflugt til Gud som 'forklaring' på det tilsyneladende uforklarlige, jf. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* bd. 1-3 (i *Hegel's Werke* (se nedenfor) bd. 13-15), udg. af K.L. Michelet, Berlin 1833-36, ktl. 557-559; bd. 3 (*Jub.* bd. 19), s. 452f., s. 464-466 og s. 472f. – Hegel: Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), ty. filosof, 1801-06 privatdocent (ekstraordinær prof.) i Jena, 1816-18 prof. i Heidelberg og fra 1818 til sin død prof. i Berlin. SK havde i sit bibliotek en række separatudgaver af *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke. Vollständige Ausgabe* bd. 1-18, Berlin 1832-45 (forkortet *Hegel's Werke*).

I trykt udgave: Bind 19 side 391 linje 10

◀ Første Deel ... Godhed o: s: v: : jf. 1. del (§ 1-106), *Theodicee*, s. 97-228, og *Opera philosophica* bd. 2, s. 504-531. – om det Onde, Guds Godhed o: s: v:: sigter til værkets titel (385,4 og 390,17).

I trykt udgave: Bind 19 side 391 linje 12

◀ For at oplyse ... cfr § 30 : jf. 1. del, § 30, i *Opera philosophica* bd. 2, s. 512. Her forklarer Leibniz, at som strømmen er årsag til skibenes bevægelse, men ikke til deres langsomhed (inerti), således er Gud årsag til fuldkommenheden i naturen, men ikke til synden. – den bekjendte Naturlov l'inertie naturelle des corps: dvs. inertiens lov (Newtons 1. bevægelseslov), if. hvilken et legeme, der ikke påvirkes udefra, enten vil være i hvile el. udføre en jævn, retlinet bevægelse, jf. *Opera philosophica* bd. 2, s. 512, hvor Leibniz henviser til

Kepler og Descartes.

I trykt udgave: Bind 19 side 391 linje 13

◀ Leibnitz mener ... cfr. § 20 : jf. 1. del, § 20, i *Opera philosophica* bd. 2, s. 509f. Leibniz skriver, at grunden til det onde »doit être cherchée dans la Nature ideale de la creature, autant que cette Nature est renfermée dans les verités eternelles qui sont dans l'entendement de Dieu, indépendamment de sa volonté«, s. 510, sp. 1.

I trykt udgave: Bind 19 side 391 linje 16

◀ § 31 (...) les raisons ideales qui la bornent : jf. 1. del, § 31, i *Opera philosophica* bd. 2, s. 512-513, hvor Leibniz om skabningen skriver, at den er fuldkommen: »c'est que Dieu donne toujours à la créature, et produit continuellement ce qu'il y a en elle de positif, de bon et de parfait, tout don parfait venant du père des lumières; au lieu que les imperfections et les défauts des opérations viennent de la limitation originale, que la créature n'a pu manquer de recevoir avec le premier commencement de son être, par les raisons idéales qui la bornent. Car Dieu ne pouvoit pas lui donner tout, sans en faire un dieu; il falloit donc qu'il y eût des différens degrés dans la perfection des choses, et qu'il y eût aussi des limitations de toute sorte«, s. 513, sp. 1.

I trykt udgave: Bind 19 side 391 linje 18

◀ Tanken om ... forudsætter Bevidsthed (§ 7.) : jf. 1. del, § 7, i *Theodicee*, s. 105-107, hvor det om Gud som årsag til verdens eksistens hedder: »Diese Ursache muß auch *verständlich* seyn. Denn weil diese wirklich vorhandene Welt nur zufällig ist, und unendlich viel andere Welten ebenfalls möglich sind; und so zu reden, so wohl als diese, auf die Wirklichkeit einen Anspruch machen: so muß die wirkende Ursache der Welt, gegen alle diese mögliche Welten, eine gewisse Verhältniß und Absicht gehabt haben, um eine davon zu erwählen. Und diese Verhältniß einer vorhandenen Substanz, gegen Dinge die bloß möglich sind, kann nichts anders, als der *Verstand* seyn, der die Begriffe davon hat: und eine davon erwählen, das kann nichts anders, als eine Wirkung des *Willens* seyn, welcher erwählet«, s. 106.

I trykt udgave: Bind 19 side 391 linje 21

◀ Ved den forklarer ... mulig Verden : jf. 1. del, § 42, i *Theodicee*, s. 150f., hvor Leibniz forklarer, hvorledes Gud kan forudse et frit menneskes handling: »Zu dem Ende komme ich wiederum auf meinen Grundsatz, von den unendlich vielen möglichen Welten; die in der Gegend der ewigen Wahrheiten, das ist, in dem Gegenstande des göttlichen Verstandes, vorgestellt werden, in dem alle bedingte zukünftige Dinge mit begriffen seyn müssen. Denn der Fall von der Belagerung der Stadt *Kegila* ist ein Stück einer möglichen Welt, *die von unserer, bloß in dem Stücke unterschieden ist, was mit dieser Voraussetzung eine Verbindung hat*; und die Idee von dieser möglichen Welt stellet vor, was in diesem Falle geschehen würde. Wir haben also einen Grundsatz von dem gewissen Vorhersehen der künftigen zufälligen Dinge«. Leibniz har tidl. (1. del, § 40, s. 149) henvist til David, der spurgte Gud, om beboerne i Ke'ila, hvor han opholdt sig, ville udlevere ham til Saul, hvis denne belejrede byen for at fange ham; da Gud svarede bekræftende, forlod David byen, hvorefter Saul opgav at belejre byen (1 Sam 23,7-14).

I trykt udgave: Bind 19 side 391 linje 24

◀ *scientia simplicis intelligentiæ ... scientia media* : jf. 1. del, § 40, i *Theodicee*, s. 148f. Leibniz refererer her nogle af den spanske teolog Luis de Molinas distinktioner i forbindelse med dennes diskussion af forholdet ml. Guds nåde og forsyn på den ene side og menneskets frihed på den anden: »Die Wissenschaft der möglichen Dinge, nennet man *Scientiam simplicis intelligentiæ*. Die Wissenschaft desjenigen, was in dem Zusammenhange des Weltgebäudes wirklich geschieht, wird *Scientia visionis* genennet. Und gleichwie zwischen der bloßen Möglichkeit und dem unausbleiblichen Erfolge, ein Mittel ist, nämlich der bedingte Erfolg; so könnte man mit dem *Molinas* sagen: es sey auch zwischen der *Scientia visionis*, und der *Scientia intelligentiæ* eine *Scientia media*.« – *scientia simplicis intelligentiæ*: lat. 'viden ved simpel indsigt'. – *scientia visionis*: lat. 'viden ved skuen'; viden ved direkte indsigt, viden om det virkelige. – *scientia media*: lat. 'mellemviden'.

I trykt udgave: Bind 19 side 391 linje 26

◀ Ved Læren ... intet indifferentia æquilibrium er : jf. 1. del, § 44, i *Theodicee*, s. 153f., hvor Leibniz som den ene af to »Hauptgründe unserer Vernunftschlüsse« nævner »der Grund der bestimmenden Ursache«, hvorefter han § 46, s. 155f., skriver: »Es giebt demnach eine Freiheit der *Zufälligkeit*, oder einiger maßen auch der *Gleichgültigkeit*: wenn man nur die Gleichgültigkeit so versteht, daß uns zu einer, oder der andern Party nichts nöthige. Allein es giebt durchaus keine *Indifferentiam æquilibrii*, das ist, eine solche Gleichgültigkeit, da auf beyden Seiten alles vollkommen gleich ist; ohne daß man zu einem im geringsten geneigter wäre, als um andern.« – *indifferentia æquilibrium*: lat. 'ligestygtens indifferens el. ligestygdighed' (jf. også 1. del, § 35, i *Theodicee*, s. 144).

I trykt udgave: Bind 19 side 391 linje 28

◀ Han kommer tilbage paa Aristoteles. (cfr. § 34.) : jf. 1. del, § 34, i *Theodicee*, s. 143f.: »Aristoteles hat schon zu seiner Zeit angemerkt, daß in der Freyheit zwey Dinge sind; nämlich die Willkür, und die Wahl: und hierinnen besteht unsre Herrschaft über unser Thun«, s. 143.

I trykt udgave: Bind 19 side 391 linje 30

◀ Jeg har selv ... findes bemærkede : jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 3. bog, kap. 4-5 (1111b 4 - 1113a 14), 387,31. SKs private eksemplarer af *Aristoteles Graece* (387,4) og *Die Ethik des Aristoteles* (387,17) er ikke kendt og derfor heller ikke 'de nødvendige citater'.

I trykt udgave: Bind 19 side 391 linje 30

◀ Deri har vistnok ... tager Msket med : jf. 1. del, § 118, i *Theodicee*, s. 243-245, hvor Leibniz først citerer Bayles 3. filosofiske læresætning (om verden som skabt af Gud alene til menneskets bedste) og derefter gendriver den: »Dieser Lehrsatz scheint mir nicht richtig genug zu seyn. Das vornehmste Stück der göttlichen Absichten ist zwar die Glückseligkeit der vernünftigen Creaturen; denn diese sind ihm am allerähnlichsten: inzwischen aber sehe ich doch nicht, wie man beweisen könne, daß dieses sein einziger Endzweck sey. Es ist wahr, daß das Reich der Natur dem Reich der Gnaden beförderlich seyn muß: allein gleichwie in dem großen Vorhaben Gottes alles verknüpft ist, so muß man glauben; daß das Reich der Gnaden auch einiger maßen nach dem Reiche der Natur eingerichtet worden: also daß dieses die meiste Ordnung und Schönheit in acht nimmt, damit endlich aus allen beyden *das allervollkommenste Ganze* heraus kommen möge, das nur seyn kann. (...) Gott hält zwar freylich auf einen Menschen mehr, als auf einen Leuen: unterdessen weis ich nicht, ob man sicher sagen könne; daß Gott einen einzigen Menschen dem ganzen Geschlechte der Leuen, auf alle Art und Weise vorziehe. Allein wenn dieses auch wäre, so würde es doch nicht folgen, daß der Nutzen einer gewissen Zahl Menschen, die Betrachtung einer allgemeinen, in einer unendlichen Zahl der Creaturen ausgebreiteten Unordnung, überwiegen würde. Diese Meynung würde noch ein Ueberrest von der alten und zur Gnüge beschrienen Lehre seyn, als wenn alles lediglich um des Menschen willen geschaffen worden.« – et quidem: lat. 'men især'. – Teleologi: af gr. télos, lære om verdens formålsbestemte indretning.

I trykt udgave: Bind 19 side 391 linje 33

◀ cfr. § 119. i *Theodicee* : jf. 2. del, § 119, i *Theodicee*, s. 245-251, hvor Leibniz først citerer Bayles 4. filosofiske læresætning (om at Gud, hvis han giver mennesket betingelsen for at blive lykkeligt, desuden må give det sikre midler til at bruge betingelsen i overensstemmelse med dens hensigt) og derefter gendriver den: Betingelsen (fornuften) er givet af Gud som en gave, der forbliver et gode, selvom mennesket (ved sin skyld) misbruger den til sit eget fordærv og således forvalter den som et onde; »Gott, der unter den möglichen Dingen einige vernünftige Creaturen gefunden, die ihre Vernunft misbrauchen, hat denenjenigen die Existenz gegeben, die in dem allerbesten möglichen Entwurfe der Welt begriffen gewesen«, s. 249.

I trykt udgave: Bind 19 side 392 linje 3

◀ de Svar L. giver Bayle i § 121, 22 o: f. : jf. 2. del, § 121-134, i *Theodicee*, s. 256-287, hvor Leibniz citerer og kommenterer Bayles 6.-19. filosofiske læresætning.

I trykt udgave: Bind 19 side 392 linje 5

◀ han søger, at undgaae ... hele Universet : jf. fx 2. del, § 122, i *Theodicee*, s. 261: »Gott sorget für die Menschen, er liebet das menschliche Geschlecht, er will ihm wohl: das ist eine ausgemachte Sache. Inzwischen läßt er die Menschen fallen, er läßt sie oft verderben; (...). Gott aber sorget, für die ganze Welt; er vernachlässiget nichts, und erwählet überhaupt das beste.«

I trykt udgave: Bind 19 side 392 linje 6

◀ Epicur har ... *Theodicee* §. 169 : jf. 2. del, § 169, i *Theodicee*, s. 333-335, hvor Leibniz refererer, hvorledes Epikur for at redde menneskets frihed fra fatalismen nægtede, at ethvert udsagn om fremtidige hændelser enten er sand el. falsk, mens Chrysippos forsøgte denne »store Grundvahrheit *des Widerspruchs* fest zu setzen«, s. 333. – Epicur: Epikur (341-270 f.Kr.), gr. filosof, der virkede i Athen, hvor han grundlagde den filosofiske skole »Haven«. – Chrysippus: Chrysippos fra Soloi i Kilikien (o. 281 - o. 208 f.Kr.), gr. filosof, stoiker, en af oldtidens største logikere.

I trykt udgave: Bind 19 side 392 linje 14

◀ Striden mell. Diodor ... muligt § 170 : SKs gengivelse af 2. del, § 170, i *Theodicee*, s. 336-341; s. 336, hvor Leibniz citerer artiklen »Chrysippus« i P. Bayle *Dictionnaire historique et critique* (391,7). Der sigtes til den antikke debat om fatalisme og mulighed i relation til udsagn om fremtiden, således som denne er fremstillet

af Cicero, især i *De fato* (lat. *Om skæbnen*). If. Cicero hævdede Chrysippos og den gr. filosof Diodoros Kronos (død o. 284 f.Kr.) begge, at sande udsagn om fortiden er nødvendige sandheder, idet fortiden er uforanderlig. Diodoros hævdede videre, at kun det er muligt, som enten er virkeligt el. faktisk vil indtræffe, dvs. at fremtiden, i lighed med fortiden, fremkommer med nødvendighed. Chrysippos hævdede mod Diodoros, at noget kan være muligt, skønt det aldrig vil indtræffe.

I trykt udgave: Bind 19 side 392 linje 16

◀ Om Forholdet ... § 182. Platos Eutyphron : jf. 2. del, § 182, i *Theodicee*, s. 355-357. Leibniz refererer den skolastiske skelnen »zwischen dem beständigen und immerwährenden Rechte, welches alle Menschen und zu allen Zeiten verbindet; und zwischen dem willkürlichen Gesetze, das nur auf gewisse Zeiten und gewissen Völkern gegeben ist«, s. 357. Herefter henviser han til Platons dialog *Eutyphron*, 10a-d, hvor Sokrates hævder, at det fromme ikke er fromt, fordi det behager guderne, men behager guderne, fordi det er fromt (*Platons Skrifter* (388,4) bd. 1, s. 246f.). – at den chr. Lære paastaaer, at Noget er ret førend Gud beslutter det: overs. citat fra 2. del, § 182, i *Theodicee*, s. 355, hvor Leibniz refererer til P. Bayle *Continuation des pensees diverses*, kap. 132, hvor det vises: »daß die christlichen Lehrer behaupten, es wäre etwas recht, ehe Gott es beschlossen hätte.«

I trykt udgave: Bind 19 side 392 linje 20

◀ Analogien som Leibnitz ... cfr. § 181 : jf. 2. del, § 181, i *Theodicee*, s. 354f., hvor Leibniz hævder, at dyden hører mennesket til af natur, endog før Gud skabte det, og som bevis herfor anfører han den nævnte analogi, s. 355.

I trykt udgave: Bind 19 side 392 linje 25

◀ ἀπατωρ, αμετωρ, αγενεαλογητος : gr. ('apátōr') 'uden fader'; gr. fejl for ἀμήτωρ ('amētōr') 'uden moder'; og gr. ('agenealógōtos') 'uden stamtræ', jf. Hebr 7,3 (fx i *H KAINH DIAΘHKH. Novum Testamentum Graece*, udg. af G.C. Knapp, Halle 1829, ktl. 14-15), hvor Melkisedek omtales som retfærdighedskonge og som sådan »uden far, uden mor og uden stamtræ«.

I trykt udgave: Bind 19 side 392 linje 35

◀ urgerer : hævder, påstår.

I trykt udgave: Bind 19 side 392 linje 36

◀ enerverer : afkræfter, udmarver, svækker.

I trykt udgave: Bind 19 side 392 linje 36

◀ Tilsidst recurrerer han ... cfr. §. 134 : jf. 2. del, § 134, i *Theodicee*, s. 283-287. Leibniz skriver, at Gud ubetinget tilbyder menneskene sin nåde, selvom han ved, at nogen ikke vil tage imod den, men endog ved denne afvisning i endnu højere grad hjemfalde til hans straf: »Ueberdem kann ja die Gnade, die dem einen nichts hilft, dem andern helfen: ja sie hilft jederzeit, das bestmögliche Werk Gottes (die Welt) aufrecht und unverlezt zu erhalten. Sollte Gott deswegen keinen Regen geben, weil er einigen niedrig gelegenen Oertern unbequem und beschwerlich fallen möchte?«, s. 284f. – recurrerer (...) til: tager tilflugt til.

I trykt udgave: Bind 19 side 392m linje 1

◀ la raison du meilleur : sigter til Guds frie valg blandt alle mulige verdener som 'grunden til det bedste', idet Gud træffer sit valg if. det, som Leibniz benævner »le principe du meilleur« (forordet, i *Opera philosophica* bd. 2, s. 477, sp. 1), »la règle du meilleur« (1. del, § 25, i *Opera philosophica* bd. 2, s. 511, sp. 1), »la loi du meilleur« (2. del, § 203, i *Opera philosophica* bd. 2, s. 566, sp. 2) og »la Raison qui le [Dieu] porte au meilleur« (3. del, § 319, i *Opera philosophica* bd. 2, s. 597, sp. 2).

I trykt udgave: Bind 19 side 392m linje 7

◀ at en aldeles ligegyldig Frihed er nonsens : sigter til skolastikkens begreb »liberum arbitrium« (lat. 'frit valg', 'fri vilje', 'vilkårlig frihed') som betegnelse for menneskets evne til at vælge lige frit mellem to eller flere muligheder (393,22).

I trykt udgave: Bind 19 side 392m linje 7

◀ Cardinal-Tanker : hovedtanker.

I trykt udgave: Bind 19 side 392m linje 9

◀ Det er en ... tota sunt similia : jf. 2. del, § 212, i *Theodicee*, s. 396f., som bringes i sin helhed i *. – Hr Sturm

skal have skrevet en Bog (Euclides catholicus): lat. 'Den almene Euklid', jf. den ty. matematiker og fysiker Johannes Christoph Sturm (1635-1703) *Universalis Euclidea* (lat. *Den fuldstændige Euklid*), Haag 1661. – si similia similibus addas tota sunt similia: lat. 'hvis lignende føjes til lignende (ting), er helhederne lignende', jf. s. 397: »Wenn man ähnliche Dinge zu ähnlichen setzet, so sind auch die Summen ähnlich; Si similibus similia addas, tota sunt similia«. – si similia similibus addas similiter, tota sunt similia: lat. 'hvis man på lignende måde føjer lignende til lignende, er helhederne lignende', jf. s 397: »Wenn man ähnliche Dinge zu ähnlichen, auf ähnliche Weise, hinzusetzet, so sind auch die Summen ähnlich. (Si similibus similia addas similiter, tota sunt similia.)«

I trykt udgave: Bind 19 side 393 linje 3

◀ Det er Forskjellen ... de cette partie (§. 213.): overs. citat hhv. citat fra 2. del, § 213, i *Opera philosophica* bd. 2, s. 570, sp. 1. SK skriver mellieur for meilleur og udelader accenttegn, men citerer i øvrigt ordret.

I trykt udgave: Bind 19 side 393 linje 10

◀ Den engelske Prælat ... et comisk Anstrøg : jf. 3. del, § 270, i *Theodicee*, s. 469f. Sml. notesbog 12:17 (SKS 19, 378) og kommentaren med citat af stedet. – King: William King (385,28).

I trykt udgave: Bind 19 side 393 linje 16

◀ Ogsaa Fechts Skrift ... noget Saadant (...) den følgende § : jf. 3. del, § 271, i *Theodicee*, s. 470, som bringes i *. – Fechts Skrift om de Fordømtes Tilstand: sigter til den ty. teolog Johannes Fecht (1636-1716) *De statu damnatorum* (lat. *Om de fordømtes tilstand*), Rostock og Leipzig 1708.

I trykt udgave: Bind 19 side 393 linje 19

◀ En fuldkommen ligegyldig ... flere Stæder : jf. fx 3. del, § 320, i *Theodicee*, s. 520-522. Med reference til Epikurs atomteori skriver Leibniz, »daß er bloß zu dem Ende hierauf verfallen, damit er diese vermeynte ganz gleichgültige Freyheit retten möchte, deren Chimäre sehr alt zu seyn scheint: und so mag man wohl mit Recht sagen: eine Chimäre hecke die andere aus«, s. 521f. (392m,7). – æquilibrium: lat. 'ligevægt' (391,28).

I trykt udgave: Bind 19 side 393 linje 22

◀ ogsaa Bayle tilstaaer det (mod Epicur) : jf. 3. del, § 322-324, i *Theodicee*, s. 524-530, især § 324, s. 527f.: »Hr. Bayle merket selbst gar wohl an, daß eine gleichgültige Freyheit, dergleichen man zulassen muß, die Neigungen nicht ausschließt, und kein Gleichgewicht erfordert.«

I trykt udgave: Bind 19 side 393 linje 24

◀ I hvilket Forhold ... cfr. § 311 : jf. 3. del, § 311, i *Theodicee*, s. 511, hvor Leibniz redegør for, at når forstanden klart og tydeligt erkender, at noget er sandt, tvinges viljen til at hævde dets sandhed, hvorimod en erkendelse af, at noget er godt, ikke tvinger viljen til også at ville det.

I trykt udgave: Bind 19 side 393 linje 25

◀ Om Guds Medvirken med Creaturet, begynder § 377 : jf. 3. del, § 377-404, i *Theodicee*, s. 594-623; § 377, s. 594, hvor de efterfølgende paragraffers tema annonceres: »Es ist nur noch die Schwierigkeit übrig, die von der Mitwirkung Gottes mit den Creaturen herrühret; als welche Mitwirkung so wohl seiner Gütigkeit, in Ansehung der guten und bösen Thaten, als auch unserer Freyheit, in Ansehung der guten und bösen Thaten, sehr nachtheilig zu seyn scheint.«

I trykt udgave: Bind 19 side 393 linje 28

◀ velleité er ... cfr § 401 : jf. 3. del, § 401, i *Opera philosophica* bd. 2, s. 619, hvor Leibniz citerer P. Bayle: »L'autorité sur nos idées est-elle plus souvent trop courte, que l'autorité sur nos volitions? Si nous comptions bien, nous trouverions dans le cours de notre vie plus de velléités que de volitions, c'est à dire plus de témoignages de la servitude de notre volonté, que de son empire«, s. 619, sp. 2.

I trykt udgave: Bind 19 side 393 linje 30

◀ Fra § 406 ... gjendrive Boethius : jf. 3. del, § 406-412, i *Theodicee*, s. 624-633, hvor Leibniz gengiver den ital. renæssancefilosof Lorenzo Valla (1407-57) *De libero arbitrio* (lat. *Om viljens frihed*), en dialog vendt mod den rom. adelsmand og filosof Anicius Manlius Torquatus Severinus Boethius (480-524), som i *De consolatione philosophiae* (lat. *Om filosofiens trøst*) havde søgt at forene det guddommelige forsyn med menneskets frihed. Leibniz forklarer hensigten i § 405, s. 623f.: »Weil mir aber das Gespräch des Laurentius Valla von dem freyen Willen, wider den Boethius, von dem ich bereits was gedacht habe, beygefallen ist: so habe ich für gut befunden, dessen eigentlichen Inhalt in Forme eines Gespräches anzuführen, und hernach

wo er aufgehört, mit Fortsetzung der angefangenen erfindung, weiter zu gehen« (394,5).

I trykt udgave: Bind 19 side 393 linje 32

◀ Han viser ... Forudviden hell. ikke : jf. Vallas replik, § 407, s. 625: »denn machet mein Wissen nicht, daß vergangene und gegenwärtige Sachen vorhanden seyn; so wird mein Vorherwissen auch die künftigen eben so wenig zur Wirklichkeit bringen.«

I trykt udgave: Bind 19 side 393 linje 34

◀ Han forklarer alle ... en Formaning : jf. § 409-411, s. 628-632. Den gr. gud Apollon forudskikker her Sextus Tarquinius, søn af Roms sidste konge, en grim skæbne, for hvilken Apollon imidlertid ikke vil tage ansvaret, da han blot forudser, hvad der vil hænde ham som straf for de synder, han vil begå. Det er ikke Apollon, men den øverste gud, Jupiter (gr. Zeus), der har skabt Sextus med sin særlige disposition, og derfor må Sextus spørge, om Jupiter da ikke selv er ansvarlig for de synder, som han vil begå? Valla svarer: »Ich gestehe, ich weis hier so wenig zu helfen, als ihr. Ich habe die Götter, den *Apollo* und *Jupitern* auftreten lassen; um zu zeigen, wie man das Vorherwissen und die Vorsehung Gottes von einander unterscheiden müsse. Ich habe gezeigt, daß *Apollo*, und das Vorherwissen, der Freyheit keineswegs schade: wegen des Schlusses *Jupiters* aber, das ist, wegen Anordnung der Vorsehung, kann ich euch keine Genüge thun«, § 411, s. 631f. – ender nu med en Formaning: jf. Vallas afsluttende replik, § 412, s. 633: »Laßt uns Jesu Christo glauben! er ist die Kraft und die Weisheit Gottes: er lehret uns, Gott wolle alle Menschen selig haben; er wolle nicht den Tod des Sünders. Lasset uns demnach auf die göttliche Barmherzigkeit unser Vertrauen setzen, und uns hüten; daß wir uns nicht derselben, durch unsre Eitelkeit und Bosheit, verlustig machen.«

I trykt udgave: Bind 19 side 394 linje 1

◀ Derpaa fører ... uendelige mulige Verdener : jf. § 413-417, i *Theodicee*, s. 634-641, hvor Leibniz efter at have erklæret sig utilfreds med Vallas' bestemmelse af Jupiter (forsynet) digter videre på hans historie: Sextus forlader Apollon for i stedet at bede Jupiter om en bedre skæbne, og Jupiter lover ham en sådan, hvis han vil opgive sin ambition om at blive Roms konge; det vil han ikke og giver sig sin skæbne i vold. Theodorus, Jupiters ypperstepræst, har overhørt samtalen og indser, at det unge menneske nu må tilskrive sin ulykke sin onde vilje, men spørger, hvorfor Jupiter så ikke gav ham en bedre vilje? Som svar sendes Theodorus til Athen, hvor han i Athenes tempel drømmer, at gudinden belærer ham: »Als *Jupiter* vor dem Anfange der vorhandenen Welt, die möglichen Dinge alle mit einander durchgesehen; so hat er sie in unendliche Welten vertheilet, und *die beste unter allen erwählet*«, s. 636 (391,21).

I trykt udgave: Bind 19 side 394 linje 5

◀ Leibnitz Bemærkninger ... Deelbarhed, Modstand : SKs gengivelse af »Anmerkungen über das Buch von dem Ursprung des Bösen, das kürzlich in Engelland herausgekommen« (385,28), § 4, s. 737, hvor Leibniz refererer Kings opfattelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 394 linje 8

◀ Den Forskjel som Bonaventura ... p. 532 : jf. G.W. Tennemann *Geschichte der Philosophie* (384,1) bd. 8,2, 1811, s. 532. Her refererer Tennemann imidlertid ikke til Bonaventura, men til den ty. skolastiker og videnskabsmand, Albert von Bollstädt (1193-1280), kaldet Albert der Große el. Albertus Magnus: »Er betrachtet das Gewissen als das oberste Gesetz der Vernunft, welches nach allgemeinen Regeln zum Thun und Lassen verbindet, und die Güte der Handlungen beurtheilet; und unterscheidet in dem beurtheilenden Gewissen noch das Vermögen, die sittliche Anlage, die er mit einigen Kirchenvätern *synteresis* (*συντηρησις*) nennt, und die habituelle Aeüßerung derselben (*conscientia* [lat. 'samvittighed']).« – Bonaventura: Giovanni di Fidanza (1221-74), kaldet Bonaventura, ital. teolog og filosof. Jf. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 8,2, 1811, s. 533-550: Der er seks trin i menneskets vandring mod Gud, det sjette og sidste er »die Syntheresis, oder das den Lastern sich widersetzende Gewissen«, s. 546. Og: »Auf der letzten Stufe wird endlich Gott als das höchste Gut betrachtet, um aus dem Begriffe desselben die Dreieinigkeits abzuleiten«, s. 550. – *συντηρησις*: gr. (*syntērēsis*) 'synderesis', 'bevarelse', betegner hos nogle kirkefædre bevarelsen af betingelsen for at skelne mellem det gode og det onde efter syndefaldet. Således kalder Hieronymus synderesis 'samvittighedens funke', der ikke slukkes efter Adams fordrivelse fra paradiset, mens synderesis hos Bonaventura og Anselm betegner den naturlige, moralske evne, der fører mennesket til det gode og forårsager anger over det onde.

I trykt udgave: Bind 19 side 394 linje 13

◀ Abælard har skrevet ... 1ste Af. p. 186 : jf. G.W. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 8,1, 1810, s. 186: »Durch eine Menge seiner Unterscheidungen, derentwegen er auf seinen *Tractat von den Prädicamenten* verweist, gelingt es ihm, mehr den Forderungen der Philosophie, als der Theologie Genüge zu leisten«. – Abælard (...) *de prædicamentis*: lat. 'om prædikamenterne (kategorierne)'; den fr. filosof og teolog, Pierre Abélard (1079-1142), har ikke skrevet et værk med titlen *De prædicamentis*, men Tennemann

- der i øvrigt ikke angiver titlen på lat. - sigter formentlig til hans *Glossae in categorias* (lat. *Forklaringer til kategorierne*).

I trykt udgave: Bind 19 side 394 linje 17

◀ Leibnitz ... Wagner ... Erdmanns Udgave : jf. »Schreiben an Gabriel Wagner. Vom Nutzen der Vernunftkunst oder Logik. 1696« i *Opera philosophica* (386m,19) bd. 1, s. 418-426; s. 420f., hvor Leibnitz mindes sin ungdoms begejstring for prædikamenterne (kategorierne) og lyst til at ordne alt i verden under disse. - Wagner: Gabriel Wagner (død 1708), ty. filosof. - Erdmanns: J.E. Erdmann, 385,1.

I trykt udgave: Bind 19 side 394m linje 1

◀ Tennemann Geschichte der Philosophie 3die B. : jf. G.W. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 3, 1801, hvortil alle uspecificerede henvisninger i denne optegnelse refererer.

I trykt udgave: Bind 19 side 394 linje 20

◀ Aristoteles : jf. »Philosophie des Aristoteles«, s. 17-330.

I trykt udgave: Bind 19 side 394 linje 21

◀ Hvad der indtil p. 120 ... mit Exemplar : dvs. kap. 1, »*Leben und Schriften des Aristoteles*«; kap. 2, »*Philosophie des Aristoteles überhaupt*«; kap. 3, »*Logik*«; og begyndelsen af kap. 4, »*Theoretische Philosophie*«, samt de første sider af dette kapitels 1. afsnit, »*Physik oder allgemeine Naturwissenschaft*«. SKs eget eksemplar af *Geschichte der Philosophie* er ikke kendt og derfor heller ikke de steder, han har fundet bemærkelsesværdige.

I trykt udgave: Bind 19 side 394 linje 22

◀ Den hele Undersøgelse ... cfr p. 67 : jf. s. 67-73, hvor Tennemann refererer Aristoteles' opdeling af den teoretiske filosofi i fysik, matematik og teologi el. 'første filosofi'. - πρώτη φιλοσοφία: gr. (prōtē philosophía) 'første filosofi', dvs. metafysik, jf. Aristoteles *Metafysikken*, 5. bog, kap. 1 (1026a 24). - snart er det en Ontologie, snart Theologie: jf. s. 71: »Es ist also *Ontologie* mit *Theologie* verwechselt, beides zwar Theile der *Metaphysik*, aber doch verschiedener Theile. Aristoteles fehlte darin, daß er den Begriff (der *Ontologie* und *Theologie*) zum Begriff der ganzen Wissenschaft erhob.« - den nyere Philosophie: filosofien efter Descartes (386,1).

I trykt udgave: Bind 19 side 394 linje 24

◀ Han inddeler ... Himlen Gud : jf. s. 71f.: »In seiner *Physik* (...) theilt er alle existierende Wesen in *veränderliche* (...) und *unveränderliche* (...), und die ersten in *vergängliche* und *unvergängliche* (...). Die *vergänglichen* sind die *Naturwesen*, ausser dem *Himmel*, welcher zwar *veränderlich* aber *unvergänglich* ist; *Gott* allein ist das *unveränderliche* Wesen.«

I trykt udgave: Bind 19 side 395 linje 1

◀ Han deler ... στερησις ... oprindelig Form : jf. s. 116-120, hvor Tennemann refererer Aristoteles' bestemmelse af tingens væsen ved de tre nævnte principper, hvor 'berøvelsen' er det modsatte el. ophævelsen af den 'form', som 'materien' i den bestemte ting er givet: »Es giebt also drei Principien: *Materie*, *Form*, *Beraubung*«, s. 119. Denne tredeling (trikotomi) er if. Tennemann egl. ikke udtryk for andet, end at der til grund for alt foranderligt ligger noget bestandigt: »In der *Sinnenwelt* ist das letzte Substrat alles *Veränderlichen* die *Materie*«, s. 119. Heri er Aristoteles enig med Platon (386m,13), der imidlertid nøjes med denne todeling (dikotomi) ved sin bestemmelse af tingens væsen: »Aber nach Plato ist die *Form* erst zur *Materie* hinzugekommen, nach dem Aristoteles aber ist sie mit derselben wesentlich verbunden, obgleich sie durch *Abstraction* von derselben getrennt werden kann. Plato löset dieses Grundgesetz in zwei Grundbegriffe, *Substanz* und *Accidenz*, Aristoteles aber in drei *Substanz*, *Form* und *Beraubung* auf«, s. 119. - *Accidents*: tilfældig (uvæsentlig) egenskab. - στερησις: gr. (stérēsis) 'berøvelse', 'mangel', 'privation', jf. Tennemanns citat, s. 119, note 17, fra Aristoteles *Fysikken*, 1. bog, kap. 9 (192a 3-6).

I trykt udgave: Bind 19 side 395 linje 7

◀ der gives fire ... virkende Aarsag, Endzweck : jf. s. 120: »Es giebt vier Arten von *Ursachen*, *Materie*, das *Existierende*, woraus etwas ist, z. B. das *Erz* der *Statue*; die *Form* und das *Modell*, der *Begriff* von dem *Wesentlichen*, was etwas ist oder werden soll; die *wirkende Ursache* und der *Endzweck*, wozu etwas ist, und zwar sowohl der letzte *Zweck*, als die *Mittelzwecke*. Der letzte *Zweck* ist die *Vollkommenheit*, das *Beste* jeder *Sache*.« I note 19 samme side henviser Tennemann til Aristoteles *Fysikken*, 2. bog, kap. 3 (194b 16 - 195b 30).

I trykt udgave: Bind 19 side 395 linje 12

◀ p. 121. Lykke og Tilfælde : jf. s. 121-123, hvor Tennemann refererer Aristoteles' bestemmelse af disse begreber som værende beslægtede med årsagsbegrebet: Tilfældet er den ubestemte årsag til en begivenhed, som tjener et formål, men ikke indtræffer if. en regel; når tilfældet indtræffer med bevidsthed om formålet, betegnes det lykke.

I trykt udgave: Bind 19 side 395 linje 14

◀ Overgangen fra ... κίνησις (...) cfr. p. 127 : jf. s. 127: »Der Uebergang nun von der Möglichkeit zur Wirklichkeit ist Veränderung (κίνησις).« – κίνησις: gr. (kínēsis) 'bevægelse', 'forandring', jf. bl.a. Aristoteles *Fysikken*, 3. bog, kap. 1 (201a 9-11).

I trykt udgave: Bind 19 side 395 linje 15

◀ κίνησις er vanskelig ... cfr. p. 128 : overs. citat fra s. 128. Jf. Aristoteles *Fysikken*, 3. bog, kap. 2 (201b 31-33).

I trykt udgave: Bind 19 side 395 linje 18

◀ Bestaaen og Forgaaen er ikke κίνησις : jf. s. 129: »Bei der Veränderung beharrt das Subject, an dem die Veränderung vorgeht, z. B. der Mensch wird gesund, wird krank. Daher ist das Entstehen und Vergehen eines Dinges keine Veränderung.« I note 37 samme side henviser Tennemann til Aristoteles *De generatione et corruptione*, 1. bog, kap. 4 (319b 10-18).

I trykt udgave: Bind 19 side 395 linje 21

◀ der er 3 Arter ... Stedet φορά : SKs gengivelse af s. 129f. I note 38, s. 130, henviser Tennemann til Aristoteles *De generatione et corruptione*, 1. bog, kap. 4 (319b 31-33). – αύξησις – φθίσις: gr. (aúxēsis) 'tiltagen' og gr. (phthísis) 'aftagen'. – αλλοιωσις: gr. (alloiōsis) 'forandring'. – φορά: gr. (phorá) 'lokalbevægelse'.

I trykt udgave: Bind 19 side 395 linje 22

◀ Schelling i Berlin ... være πρώτη φιλοσοφία. cfr. mit Manuscript : SK rejste 25. okt. 1841 til Berlin, hvor han fra 15. nov. fulgte forelæsninger over åbenbaringens filosofi af den ty. filosof Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775-1854), jf. notesbog 11:16, SKS 19, 323,40.

I trykt udgave: Bind 19 side 394m linje 4

◀ Bevægelserne i Logikken : I sin logik beskriver Hegel den logiske bevægelse fra et begreb til et nyt, idet begrebet sætter sin modsætning, hvorved der dannes et nyt begreb, som indeholder både det oprindelige begreb og dets modsætning; jf. G.W.F. Hegel *Wissenschaft der Logik*, udg. af L. v. Henning, bd. 1,1-2 (i *Hegel's Werke* (391,10) bd. 3-5), Berlin 1833-34 [1812-16], ktl. 552-554 (*Jub.* bd. 4-5).

I trykt udgave: Bind 19 side 395m linje 2

◀ Ogsaa den Maade ... 9 Bog 11 Capitel § 99 : jf. Diogenes Laertios' filosofihistorie, 9. bog, kap. 11, 99: »Der er, efter dem [skeptikerne], heller ingen *Bevægelse* til, thi det, der bevæges, bevæges enten i det Sted, hvori det er, eller i det Sted, hvori det ikke er; Men det bevæges ikke i det Sted, hvori det er, heller ikke i det, hvori det ikke er; Altsaa er der ingen *Bevægelse*«, i *Diogen Laërteses filosofiske Historie, eller: navnkundige Filosofers Levnet, Meninger og sindrige Udsagn*, overs. af B. Riisbrigh, udg. af B. Thorlacius, bd. 1-2, Kbh. 1812, ktl. 1110-1111; bd. 1, s. 445.

I trykt udgave: Bind 19 side 395m linje 3

◀ Ogsaa Parmenides ... især Zeno p. 196 : jf. afsnittet »Philosopheme der Eleaten« i G.W. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 1, s. 150-209. – p. 171 IV. 173 VII: jf. nr. IV (s. 171, som bringes i *) og nr. VII (s. 173, som bringes i *) blandt de hovedsætninger, i hvilke Tennemann (384,1) skitserer den gr. filosof Parmenides' (o. 515-445 f.Kr.) filosofi. – Eleaternes: den eleatiske skole, som har sit navn fra den jonisk-gr. koloni Elea (i dag Velia) på Syditaliens vestkyst; skolen var en af de ældste i det gr. storrige og grundlagt o. 540 f.Kr. af filosofen Xenofanes fra Kolofon, der ofte kaldes den første skeptiker, fordi han betvivlede gyldigheden af den menneskelige erkendelse. Den eleatiske skepsis førtes videre af især Parmenides og dennes elever, Zenon og Melissos, der i forlængelse af deres læremester formulerede sig i paradoksale påstande om det værendes udelelighed og umuligheden af enhver form for bevægelse. – p. 184. V: jf. nr. V (s. 184, som bringes i *) blandt de hovedsætninger, i hvilke Tennemann skitserer den gr. filosof Melissos' (5. årh. f.Kr.) filosofi. – Zeno p. 196: jf. s. 196-200, hvor Tennemann refererer den gr. filosof Zenons (5. årh. f.Kr.) fire argumenter mod bevægelsens mulighed; sml. notesbog 14:1, hvor SK resumerer disse, SKS 19, 427,1-11.

I trykt udgave: Bind 19 side 395m linje 7

◀ Leucipp og ... det negative : om grundlæggeren af atomfilosofien, den gr. filosof Leukippos (5. årh. f.Kr.), og hans kritik af den elatiske benægtelse af bevægelsen, jf. G.W. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 1, s. 259-268, især s. 266, hvor Tennemann refererer det tomme rum som betingelsen for (atomernes) bevægelse og som det udfyldte rums negation.

I trykt udgave: Bind 19 side 395m linje 11

◀ Naturbetragtningens Gebeet (...) Frihedens Gebeet : jf. G.W. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 1, s. 261f., hvor Tennemann skriver, at Leukippos gjorde ret i at forklare naturen ved den erfarede natur selv – og ikke ved spekulative konstruktioner – men begik den fejl, »daß er aus den äußeren Natur die Natur des menschlichen Geistes zu erklären vermeinte«, s. 262.

I trykt udgave: Bind 19 side 395m linje 15

◀ Tenneman *Geschichte der Philosophie* 5te B. : jf. G.W. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 5, 1805, hvortil alle uspecificerede henvisninger i denne optegnelse refererer.

I trykt udgave: Bind 19 side 395 linje 28

◀ p. 302. Angaaende ... Platons Phædrus : jf. s. 302-314, hvor Tennemann refererer den gr. læge og filosof Sextus Empiricus' (o. 160 - o. 210) kritik af mennesket som kriterium på sand erkendelse; efterfølgende refereres hans kritik af andre sandhedskriterier, som alle forkastes. – Socrates skal ... cfr Platons Phædrus: overs. citat fra s. 302, hvortil Tennemann i note 39 samme side henviser til Platons dialog *Faidros*, 230a (*Platons Skrifter* (388,4) bd. 6, s. 17), hvor det fremgår, at Sokrates interesserer sig mindre for mytologiske udredninger end for sig selv – det kunne være, at det så viste sig, at han var et mere sammensat dyr end Tyfon. Tyfon er det sidstfødte barn af Jorden og Tartaros (underverdenens dyb) og fremstilles som et uhyre med vældig kraft og hundrede dragehoveder, hvis øjne sprudler ild. Under en kamp mod Zeus blev Tyfon styrtet og kastet ned i Tartaros, hvorfra han har givet sig til kende ved vulkanudbrud.

I trykt udgave: Bind 19 side 395 linje 29

◀ Sextus Empiricus Tvivl om Kriterierne paa Sandhed : jf. s. 300: »*Von dem Kriterium der Wahrheit. / Das Kriterium der Wahrheit ist eine Richtschnur, nicht wonach man sich in seinen Handlungen richtet (...) – sondern wonach man über das objective Seyn und Nichtseyn der Dinge, oder über Wahrheit und Falschheit urtheilet. Dieses Kriterium kann nach einer dreifachen Rücksicht beurtheilet werden. Man kann nämlich fragen: wer beurtheilet die Wahrheit? der Mensch; wodurch? durch den Sinn oder den Verstand; wonach? nach den Vorstellungen.*«

I trykt udgave: Bind 19 side 395 linje 30

◀ Det er med megen Skarpsindighed ... p. 308. 9 : jf. s. 308f., hvor Tennemann refererer et par af Sextus Empiricus' subtile argumenter mod menneskets evne til at erkende sig selv ved sin tænkning, da tænkningen hverken kan erkende kroppen, sansningen el. sig selv: »Einige von den Theilen des ganzen Körpers sind ohne Vernunft (...), und diese afficiren uns auf eine vernunftlose Weise (...). Wird nun der Verstand von diesen auf diese Art afficirt, so wird er vernunftlos werden, und aufhören, Verstand zu seyn. Aus eben dem Grunde kann er aber auch nicht die Sinne erkennen, weil diese nicht denken, er würde durch ihr Afficiren zum denklosen Sinn werden, und durch die Verähnlichung mit denselben nicht mehr das untersuchende Subject, sondern das zu untersuchende Object seyn, welches ein anderes forschendes Vermögen voraussetzte. / (...) Muß nicht das Denkende, in sofern es das Nichtdenkende vorstellt, zum Nichtdenkenden werden, was ungereimt ist?«, s. 309.

I trykt udgave: Bind 19 side 397 linje 5

◀ den chr: Sætning ... jeg selv er kjendt : sigter til 1 Kor 13,12, hvor Paulus skriver: »nu kiender jeg i stykkeviis, men da skal jeg erkiende, ligesom jeg og er kiendt« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 19 side 397 linje 7

◀ Sextus gjør opmærksom ... Tennemann p. 102 : SKs gengivelse af s. 102. – Academikerne: skeptisk skole udgået fra Platons akademi o. 270 f.Kr.

I trykt udgave: Bind 19 side 397 linje 10

◀ Sex. Emp.: ingen Videnskab ... en Methode : SKs gengivelse af s. 293. – *discere et docere disciplinam*: lat. 'at lære en videnskab og undervise i den'. Da Tennemann kun gengiver sætningen på ty., er den formentlig SKs egen gengivelse af Sextus Empiricus *Adversus mathematicos* (lat. *Mod professorerne*), indledningen, kap. 1, jf. *Sexti Empirici Opera quæ extant*, gr. og lat., Genève 1621, ktl. 146, s. 3).

I trykt udgave: Bind 19 side 397 linje 15

◀ υφ' ου ως ανθρωπος. δι' ου ως αισθησις : jf. s. 300, note 36 (som knyttes til citatet i foregående kommentar), hvor Tennemann citerer Sextus Empiricus *Adversus logicos*, 1. bog, § 35. – υφ' ου: gr. (hyph' hou) 'af hvilket'. – ως ανθρωπος: gr. (hōs ánthrōpos) 'som menneske'. – δι' ου: gr. (di' hou) 'ved hvilket'. – ως αισθησις: gr. (hōs aísthēsis) 'som sansning'.

I trykt udgave: Bind 19 side 397m linje 3

◀ Stoikerne dele ... αοριστα μεσα : jf. s. 356f.: »Die Stoiker theilen die Urtheile ein in *einfache* und *zusammengesetzte*, und die einfachen, in *bestimmte*, *unbestimmte* und *mittlere* (ώρισμενα, αοριστα, μεσα αξιωματα). Bestimmte sind diejenigen, wo man auf das Subject bestimmend hinweist: *dieser sitzt; dieser wandelt; unbestimmte*, wo der Hauptbegriff sich auf kein bestimmtes Object beziehet, z. B. *Jemand sitzt; mittlere*, wo der Subjectbegriff ein Individuum aus der ganzen Sphäre des Begriffs herausnimmt, ohne es weiter zu bestimmen, z. B. *der Mensch sitzt, Sokrates wandelt*.« – αξιωματα: gr. (axiōmata) fejl for αξιωματα (axiōmata) 'domme'. – ωρισμενα: gr. (hōrisména) 'bestemte'. – αοριστα: gr. (aórista) 'ubestemte'. – μεσα: gr. (méssa) 'mellem'.

I trykt udgave: Bind 19 side 397m linje 8

◀ σημειον er Forsætningen ... et Nærværende : overs. citat fra s. 364, hvor stedet er spatieret. – σημειον: gr. (sēmeíon) 'præmis' (Tennemann overs.: »Zeichen«), jf. s. 264, note 133, med gr. citat fra Sextus Empiricus *Adversus logicos* (lat. *Mod logikerne*), 2. bog, § 245.

I trykt udgave: Bind 19 side 397m linje 15

◀ Demonstration (αποδειξις) er ... bliver erkjendt : overs. citat fra s. 368, hvor stedet er spatieret. – αποδειξις: gr. (apódeixis) 'bevisførelse' (Tennemann overs.: »Demonstration«), jf. s. 368, note 139, med gr. citat fra Sextus Empiricus *Adversus logicos*, 2. bog, § 314.

I trykt udgave: Bind 19 side 397m linje 21

◀ fE naar ... tomt Rum : SKs gengivelse af s. 368.

I trykt udgave: Bind 19 side 397m linje 27

◀ Zeuzippus Agrippa ... Sextus Saturninus : jf. s. 97, hvor Tennemann nævner disse som hele den kendte række af skeptiske filosoffer efter Aenesidemos (se nedenfor), om hvilke man – med undtagelser af Sextus Empiricus og Agrippa (se nedenfor) – kun ved deres navne.

I trykt udgave: Bind 19 side 397m linje 30

◀ Aenesidem 10 τροποι της σκεψεως : gr. (trópoi tēs sképsēōs) 'skepsis' troper', troper som fører til samtykkets suspension (Tennemann overs.: »Zweifelsgründe«), jf. s. 62, hvor Tennemann henviser til den gr. skeptiker Aenesidemos fra Knossos (1. årh. f.Kr.), der hævdede, at der ikke til grund for de foranderlige og modstridende fænomener lå en uforanderlig lovmæssighed, hvorfor han opstillede sine ti troper (resumeres s. 66-76).

I trykt udgave: Bind 19 side 397m linje 37

◀ Agrippa 5 : jf. s. 98, hvor Tennemann skriver, at den gr. skeptiker Agrippa (1. årh. e.Kr.) begrænsede Aenesidemos' ti troper til fem (resumeres s. 98-100).

I trykt udgave: Bind 19 side 397m linje 38

◀ senere 2 ... η εξ έτερου καταλαμβάνεται : gr. 'enhver genstand for erkendelse synes enten at erkendes ved sig selv eller ved andet' (Tennemann overs.: »*Alles, was erkannt wird, muß entweder unmittelbar gewiß seyn, oder aus einem andern erkannt werden*«), jf. s. 101, note 76, med dette citat fra Sextus Empiricus *Hypotyposeis Pyrrhoneioi*, 1. bog, § 178. Sætningen er Sextus Empiricus' formulering af de to troper, som Agrippa el. en af hans elever senere begrænsede de fem til.

I trykt udgave: Bind 19 side 397m linje 39

◀ Zeno, at han siger ... tillod Selvmord : Zenon fra Kition (335-263 f. Kr.), gr. filosof, grundlægger af stoicismen. – Tennemann Ges. d. Ph. 4d B. p. 89: jf. W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* (384,1) bd. 4, 1803, s. 89: »Dieses *höchste Gut*, und die *Seligkeit*, die es gewährt, kann auch *durch keine Zeit wachsen und vermehrt werden*.« – p. 93 not: jf. s. 93: »Tugend ist der *Charakter, die Gesinnung der Seele, welche mit sich selbst das ganze Leben hindurch einstimmig ist, aus welcher lobenswürdige* (sittliche) *Handlungen entspringen*, und wodurch der Mensch selbst allein lobenswürdig wird.« I note 28, samme side, henvises til Stobæus *Eclogarum ethicarum* (lat. *Etiske udtog*), kap. 6, 104. – p. 134: jf. s. 134: »Die Guten üben ihr ganzes Leben hindurch die Tugenden (...) aus.« – p. 145 ... tillod Selvmord: jf. s. 145-148, som bringes i *.

I trykt udgave: Bind 19 side 397 linje 20

◀ Chrysipp bruger ... 4d B. p. 272.): jf. W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 4, 1803, s. 271f., hvor Tennemann skriver, at Chrysippos (392,14 og 392,16) hævdede, at enhver fuldstændig sætning enten er sand el. falsk afhængigt af, om sætningens subjekt har el. ikke har det tilskrevne prædikat (fx at dette el. hint vil indtræffe): »Jeder Satz ist entweder wahr, oder falsch; ein Drittes giebt es nicht. Ob und wie Chrysipp diesen Satz bewiesen habe, wissen wir nicht; aber das verdient bemerkt zu werden, daß er in demselben sogar den Beweis findet, daß alles nach dem Fatum geschehe, einen logischen Satz zur Bestimmung des objectiv Wahren braucht.« – Fatum: lat. 'skæbnen'. – Mediationens: formidling ml. modsætninger.

I trykt udgave: Bind 19 side 398 linje 5

◀ næsten alle Skeptikere (...) meente ... erkjende rigtigt : jf. fx W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 4, 1803, s. 205, hvor Tennemann skriver, at selv »der strengste Skepticismus, wenn er auch alle dogmatische Behauptungen anfechte, doch die Ueberzeugungen von der moralischen Verpflichtung nicht anzutasten wage, und sie als gültige Wahrheiten anerkenne, auch wenn er nicht ihren Grund entdeckten konnte.«

I trykt udgave: Bind 19 side 398 linje 11

◀ Zeno inddelte ... tilkommende Tid : gengivelse samt overs. citat fra W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 4, 1803, s. 126. – Zeno: Zenon fra Kition.

I trykt udgave: Bind 19 side 398 linje 21

◀ ἡδονή – λυπη : gr. (hēdonē) 'lyst', 'nydelse', og gr. (lýpē) 'ulyst', 'ængstelse'; jf. s. 127, note 93, hvor Stobæus *Eclogarum ethicarum* (397,20), kap. 6, 168, angives som kilde.

I trykt udgave: Bind 19 side 398 linje 24

◀ De fornuftige Sindsbevægelser ... det Onde : gengivelse samt overs. citat fra s. 127. – βουλησις: gr. (boulēsis) 'god vilje'. – χαρα: gr. (chará) 'glæde'. – ευλαβεια: gr. (eulábeia) 'forsigtighed'.

I trykt udgave: Bind 19 side 398 linje 25

◀ Akademikere. Arcesilaus ... Philo : jf. W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 4, 1803, s. 186, hvor de gr. skeptikere – Arkesilaos fra Pitane (o. 315-242 f.Kr.), Carneades fra Kyrene (o. 215-129 f.Kr.), Kleitomachos fra Karthago (187 el. 186 - 110 el. 109 f.Kr.) og Philon fra Larisa (o. 100 f.Kr.) – omtales som akademikere, dvs. lærere ved det af Platon grundlagte akademi i Athen (386m,13).

I trykt udgave: Bind 19 side 398 linje 30

◀ Bevægelsen, forklarer Hegel ... cfr Indl: p. 71 n.: jf. »Einleitung« i G.W.F. Hegel (391,10) *Phänomenologie des Geistes*, udg. af J. Schulze, Berlin 1832 [1807], ktl. 550, i *Hegel's Werke* bd. 2, s. 59-72 (*Jub.* bd. 2, s. 67-80). Her beskriver Hegel erfaringen som bevægelsen fra bevidstheden om et 'noget' til bevidstheden om dette 'noget' som en ny genstand, nemlig dens væsen: »Nur diese Nothwendigkeit selbst, oder die *Entstehung* des neuen Gegenstandes, der dem Bewußtseyn, ohne zu wissen, wie ihm geschieht, sich darbietet, ist es, was für uns gleichsam hinter seinem Rücken vorgeht«, s. 71f. (*Jub.* bd. 2, s. 79f.).

I trykt udgave: Bind 19 side 399 linje 1

◀ Paa en lignende ... 2d B. p. 82.): SK kursiverer og indsætter parenteser, men citerer i øvrigt ordret fra G.O. Marbach *Geschichte der Philosophie des Mittelalters* (bd. 2 i *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie* bd. 1-2 (med separat paginering, men fortløbende paragraffering), Leipzig 1838-41, ktl. 642-643), § 148, s. 82. – Plotin: el. Plotinos (204-270 e.Kr.), alexandrinsk filosof, grundlægger af neoplatonismen. – Marbach: Gotthard Oswald Marbach (1810-90), ty. filosof, naturvidenskabsmand og forfatter, prof. i filosofi i Leipzig.

I trykt udgave: Bind 19 side 399 linje 4

◀ Tvivlen standser ... luftigt Phantom : jf. Not13:31, SKS 19, 398. – Villiens kategoriske Imperativ: viljens ubetingede påbud, allusion til Kant (385,2), der i sin etik former begrebet om et 'kategorisk imperativ' til afgørelse af, om en handling er moralsk rigtig, uafhængigt af hvilke ønsker og behov man selv har.

I trykt udgave: Bind 19 side 399 linje 11

◀ Skolasticismen ... Wilhelm Occam : jf. »Die Scholastiker« i G.O. Marbach *Geschichte der Philosophie des Mittelalters* (399,4), § 177-214, s. 207-361; § 180, s. 220f. Her skitserer Marbach skolastikkens perioder, temaer og filosoffer, sådan som SK gengiver dem. – Scotus Erigena: Johannes Scotus Eriugena (o. 810 - o. 877), irsk filosof; jf. § 181f., s. 224-247. – Anselm: Anselm af Canterbury (o. 1033-1109), fr.-eng. filosof og

teolog; jf. § 184f., s. 249-260. – Modsætningen mellem Nominalisme og Realisme ... Kjendskab til Aristoteles: sigter til den såkaldte 'universaliestrid' ml. nominalister, der mente, at de almene begreber (universalier) blot er navne, og realister, der mente, at de almene begreber refererede til de betegnede tings virkelige væsen; jf. »Bekanntwerdung der Schriften des Aristoteles«, § 194, s. 286-296. – Wilhelm Occam: William af Ockham (o. 1285-1349), eng. filosof og teolog; jf. § 210f., s. 344-352.

I trykt udgave: Bind 19 side 399 linje 18

◀ Spinoza vil udvikle ... opera omnia p. 5 og 6 : jf. *Principia philosophiae Cartesianae more geometrico demonstrata* (386m,26), 1. del, indledningen, i *Spinoza opera*, s. 5f., især følgende passager, som SK har understreget i sit eget eksemplar, og som i da. overs. lyder: »Som det allerede forlængst er fremgået af alt det sagte, består sagens væsentligste spørgsmål deri, om vi kan danne os en sådan forestilling om Gud, at den kan indgive os en holdning, som gør, at det ikke falder os lige så let at tænke, at han er, som at han ikke er en bedrager, men som tvinger os til at påstå, at han i højeste grad er sandfærdig«, s. 5. »Og på samme måde som vi kan danne forestillingen om trekantens idé, skønt vi ikke véd, om skaberen af vor natur bedrager os, således kan vi også gøre os ideen om Gud klar og se den for os, selv om vi også er i tvivl om, hvorvidt skaberen af vor natur bedrager os i alle forhold«, s. 6. – avancere Guds Tilværelse af Guds Ideen: bevise Guds eksistens ved begrebet om Gud som fuldkommen, idet man antager, at en Gud med eksistens er mere fuldkommen end en Gud uden (det såkaldte ontologiske Gudsbevis). – den pathetiske Mellemsætning ... Cartesius ... Tænkningen Realitet] jf. 4. meditation, i *Descartes Meditationes de prima philosophia* (386,8), i *Renati Des-Cartes opera philosophica* (386,1) bd. 1, s. 25, hvor Descartes ser Gud som den sande erkendelses mulighedsbetingelse og garant: »Thi for det første indser jeg det umulige i, at han nogensinde vil bedrage mig, eftersom der i enhver form for svig og bedrag er noget ufuldkomment. For selv om det at kunne bedrage er et tegn på skarpsindighed eller magt, så er det at ville bedrage et sikkert tegn på svaghed eller ondsksfuldhed. Hvorfor det ikke findes hos Gud«, *Metafysiske meditationer*, i *Descartes*, (386,17), s. 164. – En mellemsætning er et begreb, der forbinder præmissen og konklusionen i en logisk slutning.

I trykt udgave: Bind 19 side 402 linje 1

◀ Man kan ingen ... faae Existentsen ud : SKs gengivelse af *Spinoza opera*, s. 6, som i SKs eget eksemplar er markeret med en lodret streg i margin.

I trykt udgave: Bind 19 side 402 linje 6

◀ p. 11 Axioma X ... for at begynde : overs. citat fra Spinoza *Principia philosophiae Cartesianae more geometrico demonstrata*, 1. del, 10. grundsætning (der i da. overs. lyder: »Det kræver en lige så stor årsag at bevare som at frembringe en genstand«), anmærkningen, i *Spinoza opera*, s. 11. – Axioma: af gr. 'grundsætning'.

I trykt udgave: Bind 19 side 402 linje 15

◀ I Martz. 1846 : 383,4.

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 1

◀ Spinozas Ethik : jf. Spinoza *Ethica ordine geometrico demonstrata et in quinque partes distincta* (lat. *Etik fremstillet efter den geometriske metode og inddelt i fem dele*), i *Spinoza opera* (386m,26), s. 285-430 (forkortet *Ethica*). Alle henvisninger i kommentarerne til SKs excerpt er til denne udg., om fornødent til SKs eget eksemplar, der findes på Det kgl. Bibliotek, hvor det ikke hidtil har været katalogiseret som SKs. De da. oversættelser er til dels fra Spinoza *Etik. Oversat og forsynet med noter af S.V. Rasmussen. Gennemset og med indledning af Carl Henrik Koch*, 3. udg., Kbh. 1996 [1933] (forkortet *Etik*).

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 2

◀ indadvendte Methode: immanente (403,26).

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 3

◀ at finis, τέλος er selve appetitus : jf. 7. definition i 4. del af *Ethica*, i *Spinoza opera* s. 379: »Per finem, cujus causa aliquid facimus, appetitum intelligo« (lat. 'Ved formål, for hvis skyld vi gør et eller andet, forstår jeg begæret'). – finis: lat. 'formål'. – τέλος: gr. (télos) 'mål'; 'formål'. – appetitus: lat. 'tilskyndelse', 'begær'.

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 4

◀ at beatitudo ... ipsa virtus : jf. 42. læresætning i 5. del af *Ethica*, i *Spinoza opera* s. 430 (understreget i SKs eget eksemplar): »Beatitudo non est virtutis praemium, sed ipsa virtus; nec eadem gaudemus, quia libidines coërcemus, sed contra quia eadem gaudemus, ideo libidines coërcere possumus« (lat. 'Lyksaligheden er ikke

dydens løn, men selve dyden; og vi glæder os ikke ved den, fordi vi begrænser lysterne, men omvendt, fordi vi glæder os ved den, derfor kan vi begrænse lysterne'). – beatitudo: lat. 'lyksalighed'. – virtutis præmium: lat. 'dydens løn'. – ipsa virtus: lat. 'selve dyden'.

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 4

◀ Spørgsmaalet ... suum esse conservare ... mangler her : sml. den samtidige journaloptegnelse JJ:443: »Jeg har nu læst Spinozas Ethik igjennem. Betydning er det dog, at construere en Ethik paa et, vel rigtigt, men saa ubestemt Princip som det: *suum esse conservare*, og fastholde det i en saadan Tvetydighed, at det lige saa godt betyder det legemlige, Egoistiske, som den høieste Resignation i den intellektuelle Kjerlighed. / Men en Modsigelse er det dog vel, at afhandle, hvorledes, ved hvilke Midler man naaer Fuldkommenheden i at herske over Affekterne, Veien til denne Fuldkommenhed (cfr. p. 430 Slutning), og saa udgive det for en Immanents-Theorie; thi Vei er jo netop Teleologiens Dialektik. Jeg gaaer den og den Vei, gjør Det og Det – for at, men dette for at adskiller jo Veien og Maalet«, SKS 18, 289. – Teleologien: af gr. *télos*, læren om verdens formålsbestemte indretning. – Definitionens suum esse conservare: lat. 'at bevare sin væren'. Jf. 6. læresætning i 3. del af *Ethica*, i *Spinoza opera*, s. 344 (delvist understreget i SKs eget eksemplar): »Unaquaque res, quantum in se est, in suo Esse perseverare conatur« (lat. 'Hver eneste ting bestræber sig på alt efter sin formåen at forblive i sin væren'). Jf. også anmærkningen til 18. læresætning i 4. del af *Ethica*, i *Spinoza opera*, s. 385f., hvor udtrykket »suum esse conservare« ordret angives som målet for fornuftens stræben.

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 5

◀ Sandheden maa forstaaes ved sig selv : jf. anmærkningen til 43. læresætning i 2. del af *Ethica*, i *Spinoza opera*, s. 331, hvor det hedder, at »sandheden er norm for sig selv«, *Etik*, s. 67.

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 11

◀ alle fingerede Understøttelses-Midler ... Miraklet fE : jf. appendiks til 1. del af *Ethica*, i *Spinoza opera*, s. 307 (understreget i SKs eget eksemplar), hvor Spinoza forklarer, »at alle hensigtsårsager ikke er andet end menneskelige opdigtelser«, *Etik*, s. 31. Ved uvidenhed om en hændelses bevirkende årsag tager man sin tilflugt til Guds vilje som dens hensigt, *Spinoza opera*, s. 308: »Og heraf kommer det så, at den, som søger de sande årsager til miraklerne, og som bestræber sig for at forstå tingene i naturen som den kyndige, der ved besked, og ikke lade sig forbløffe som en tåbe, bliver her og der anset for en kætter og en ugudelig og bliver udskreget af dem, som menigmand tilbeder som naturens og gudernes fortolkere. De ved nemlig, at når det er forbi med uvidenheden (...), ophører forbavselsen, dvs. det eneste middel, de har til deres bevisførelse og til at værne om deres anseelse«, *Etik*, s. 32.

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 12

◀ for den Troende ... i afsluttende Efterskrift : *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* udkom den 27. febr. 1846 under pseudonymet Johannes Climacus, men med SK som udgiver. Her beskrives miraklet som den evige sandhed, der bliver til i tiden, men kun for den troende, jf. fx s. 69 (SV2 7, 84f.) og s. 134f. (SV2 7, 169f.).

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 14

◀ Dyden maa eftertragtes for sin egen Skyld : overs. citat fra anmærkningen til 18. læresætning i 4. del af *Ethica*, i *Spinoza opera*, s. 385.

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 18

◀ dersom Individet ... Spinoza benægter : If. *Ethica*, 4. del (om den menneskelige trældom el. om følelsernes kræfter), er dyd det enkelte menneskes stræben efter at bevare sin individuelle væren; men om de første læresætninger i denne del skriver Spinoza opsummerende i anmærkningen til den 18. læresætning, at han har forklaret årsagerne til den menneskelige afmagt og til, at menneskene ikke overholder fornuftens forskrifter, *Spinoza opera*, s. 385. I de følgende læresætninger – fra den 19. til den 37. – beskriver Spinoza, hvorledes mennesket under fornuftens ledelse stræber efter at bevare sin væren.

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 19

◀ Spinoza taler jo selv om en Vei til denne perfectio : jf. anmærkningen til 42. læresætning i 5. del af *Ethica*, i *Spinoza opera*, s. 430 (som er delvist understreget i SKs eget eksemplar, og hvortil SK henviser i den samtidige journaloptegnelse JJ:443, 403,5): »Selv om nu den vej, som jeg har vist fører hertil, synes meget besværlig, så kan den dog findes. Og visselig må det, der findes så sjældent, være besværligt. Hvorledes ville det nemlig være muligt, at frelsen blev forsømt af næsten alle, hvis den var lige for hånden og kunne findes uden stort besvær? Men alt, hvad der er ypperligt, er lige så vanskeligt som sjældent«, *Spinoza Etik*, s. 210. I sit eget eksemplar har SK herunder med blyant skrevet: »Men hvorledes kan der overhovedet være

Tale om en Vei i en Immanents-Theorie, en Vei er Teleologie«. – perfectio: lat. 'fuldkommenhed'.

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 21

◀ han definerer selv lætitia ... Overgangen, Bevægelsen : jf. 2. og 3. følelsesdefinition med forklaring i 3. del af *Ethica*, i *Spinoza opera*, s. 368 (som er delvist understreget i SKs eget eksemplar, og hvortil han henviser i den samtidige journaloptegnelse JJ:442.1, SKS 18, 288): »II. Laetitia est hominis transitio a minore ad majorem perfectionem. / III. Tristitia est hominis transitio a majore ad minorem perfectionem. / EXPLIC. Dico transitionem. Nam Laetitia non est ipsa perfectio. Si enim homo cum perfectione, ad quam transit, nasceretur, ejusdem absque Laetitia affectu compos esset« (lat. »2. Glæde er menneskets overgang fra en mindre til en større fuldkommenhed. / 3. Sorg er menneskets overgang fra en større til en mindre fuldkommenhed. / Forklaring. / Jeg siger overgang. Thi glæde er ikke selve fuldkommenheden. Hvis nemlig mennesket blev født med den fuldkommenhed, som han går over til, ville han besidde denne uden følelse af glæde«, *Spinoza Etik*, s. 120). – lætitia: lat. 'glæde'. – transitio in perfectionem: lat. 'overgang i fuldkommenhed'; overgang til en anden (større el. mindre) grad af fuldkommenhed. – transitio: lat. 'overgang'.

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 22

◀ sub specie æterni : lat. 'under evighedens synsvinkel'; egl. »sub specie aeternitatis«, en fast vending i *Ethica*, især fra 22. til 36. læresætning i 5. del (i *Spinoza opera*, s. 423-427), hvor Spinoza foreskriver forstanden – for at fuldkommengøre sin Guds- og selverkendelse – at forstå såvel det åndelige som det legemlige under evighedens synsvinkel.

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 25

◀ Immanentsen: det, at noget forbliver inden for sine egne grænser, sådan at dette 'noget' er immanent, modsat transcendent.

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 26

◀ eo ipso : lat. 'netop derfor'.

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 27

◀ Approximeren : det at nærme sig til, tilnærmelse.

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 29

◀ Acquiescentia in se ipso : lat. 'hvilen i sig selv'.

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 31

◀ nisus : lat. 'trang'.

I trykt udgave: Bind 19 side 403 linje 32

◀ cfr Journalen J.J. p. 274, 276, 278, 280 : jf. de samtidige journaloptegnelser – der alle vedrører Spinoza og, med undtagelse af den første, netop *Ethica* – JJ:437.a (SKS 18, 286), JJ:439 (SKS 18, 287), JJ:442-442.1 (SKS 18, 288) og JJ:443 (SKS 18, 289).

I trykt udgave: Bind 19 side 403m linje 1

◀ I Cogitata Metaphysica ... en Misforstaaelse : jf. artiklen »Quare aliqui bonum metaphysicum statuerunt« (lat. 'Hvorfor nogle har hævdet et metafysisk gode') i *Spinoza Cogitata metaphysica*, 1. del, kap. 6, i *Spinoza opera*, s. 60, hvorfra SK ordret citerer passagen, som i da. overs. lyder: »mellem ting i sig selv og den stræben, der er i enhver ting efter at bevare sin væren«.

I trykt udgave: Bind 19 side 403m linje 3

◀ in abstracto : lat. 'abstrakt'.

I trykt udgave: Bind 19 side 403m linje 13

◀ cfr ogsaa cogitata ... humanum captum superare : 386m,26.

I trykt udgave: Bind 19 side 403m linje 14

◀ hvor han altsaa selv pathetisk statuerer noget Uforstaaeligt : jf. SKs bemærkning i margin ud for det anførte sted i sit eget eksemplar: »En pathetisk Argumentation« (386m,26).

I trykt udgave: Bind 19 side 403m linje 18

◀ Problemata : 383,2.

I trykt udgave: Bind 19 side 405 linje 1

◀ Er det Forbigangne ... det Tilkommende : jf. 2. del, § 170, i Leibniz *Theodicee* (385,4 og 392,16), s. 340, hvor dette spørgsmål stilles: »Es ist die Frage: Ob das Vergangene nothwendiger sey, als das Zukünftige?«

I trykt udgave: Bind 19 side 405 linje 2

◀ Spørgsmaal om ... det Virkelige det Mulige : jf. 2. bog (»Das Wesen«) i *Wissenschaft der Logik* (394m,2), hvor Hegel afhandler modalkategorierne – virkelighed, mulighed, nødvendighed – og nu om virkeligheden skriver: »Diese Wirklichkeit ist nicht die erste, sondern die reflektirte, *gesetzt als Einheit* ihrer selbst und der Möglichkeit. Das Wirkliche als solches ist möglich; es ist in unmittelbarer positiver Identität mit der Möglichkeit; aber diese hat sich bestimmt als *nur* Möglichkeit; somit ist auch das Wirkliche bestimmt *als nur ein Mögliches*. Und unmittelbar, darum weil die Möglichkeit in der Wirklichkeit *unmittelbar* enthalten ist, ist sie darin als aufgehobene, als *nur* Möglichkeit. Umgekehrt die Wirklichkeit, die in Einheit ist mit der Möglichkeit, ist nur die aufgehobene Unmittelbarkeit; – oder darum weil die formelle Wirklichkeit nur *unmittelbare* erste ist, ist sie nur Moment, nur aufgehobene Wirklichkeit, oder nur *Möglichkeit*«, *Hegel's Werke* (391,10) bd. 4, s. 204f. (*Jub.* bd. 4, s. 682f.).

I trykt udgave: Bind 19 side 405 linje 5

◀ en Videnskab ... arriveret til Muligheden : *Wissenschaft der Logik* er inddelt i tre bøger, men det er allerede hen mod slutningen af 2. bog, at Hegel når til muligheden. SK sigter måske til den da. teolog og hegelianer A.P. Adlers *Populaire Foredrag over Hegels objective Logik*, Kbh. 1842, ktl. 383, hvor begrebet 'mulighed' indgår i titlerne på de to sidste paragraffer, nemlig § 29, s. 161, og § 30, s. 166; i sine foredrag behandler Adler kun de to første bøger af Hegels logik og slutter således med en gennemgang af modalkategorierne.

I trykt udgave: Bind 19 side 405 linje 8

◀ Tautologie : udsagn, hvori prædikatet udsiger noget, der allerede er udsagt i subjektet; en indholdsløs påstand. I traditionel logik betegner en tautologi en påstand, hvis negation er selvmodsiggende.

I trykt udgave: Bind 19 side 405 linje 10

◀ Forholdet mell. det Tilkommende og Guds Forudvidenhed : jf. Not13:23, SKS 19, 391,22-27, og 391,24.

I trykt udgave: Bind 19 side 405 linje 11

◀ Den gl. Sætning ... Boethius p. 126. 27. : jf. Boethius (393,32) *De consolatione philosophiae* (lat. *Om filosofiens trøst*), 5. bog, prosa 4, i *De consolatione Philosophiæ, libri quinque*, Eger 1758, ktl. 431, s. 127 (som er understreget i SKs eget eksemplar, KA, E pk. 49): »Nam, sicut scientia præsentium nihil his, quæ fiunt; ita præscientia futurorum nihil his, quæ ventura sunt, necessitatis importat« (lat. 'For lige som viden om nutiden ikke pålægger de begivenheder, der er ved at ske, nogen nødvendighed, således griber forudelse om fremtiden heller ikke styrende ind i det, som vil ske').

I trykt udgave: Bind 19 side 405 linje 13

◀ senere benyttet af Leibnitz : jf. Not13:23, SKS 19, 393,32-394,4, og 393,34.

I trykt udgave: Bind 19 side 405 linje 16

◀ Kategorie : jf. især Aristoteles' filosofi, hvor kategorier forstås dels som logiske begreber (tænkningens grundlæggende prædikater), dels som ontologiske begreber (virkelighedens grundlæggende egenskaber).

I trykt udgave: Bind 19 side 406 linje 1

◀ Hegel idetmindste ikke : jf. dog G.W.F. Hegel (391,10) *Phänomenologie des Geistes* (399,1), hvor kategorien defineres som »*einfache* Einheit des Selbstbewußtseyns und des Seyns«, *Hegel's Werke* bd. 2, s. 178 (*Jub.* bd. 2, s. 186).

I trykt udgave: Bind 19 side 406 linje 3

◀ inverse Gang : omvendte gang. Udtrykket skyldes F.C. Sibbern, der klandrer Hegel for, at han først som *resultat* når det, der skulle være begrebsudviklingens oprindelige *grund*: »Den hele inverse Gang, som Hegel gaaer, idet han ikke gaaer ud fra det Oprindeliges, det egentlige Alconstitutives Idee, men i sin hele Philosophie gaaer nedefra opad, for at naae hen dertil, og ender, hvor det Stade er naaet, fra hvilket ifølge

hans egen hele Lære Alt først skulle vise sig i sin Sandhed, fører med sig, at der hos ham heelt igjennem fattes den egentlige Basis for en sand Deduction, som for den sande Opklaring«, *Bemærkninger og Undersøgelser, fornemmelig betreffende Hegels Philosophie, betragtet i Forhold til vor Tid*, Kbh. 1838, ktl. 778 (forkortet *Bemærkninger og Undersøgelser*), s. 38 (jf. også s. 19, s. 39-41, s. 132 og s. 148).

I trykt udgave: Bind 19 side 406 linje 4

◀ at samle det Mangfoldige i een Tankes Energie : jf. 2. kursus, 2. afdeling (»Logik«), i *Hegel's philosophische Propädeutik* (se næste kommentar), § 2, s. 92 (*Jub.* bd. 3, 114): »Das Denken ist überhaupt das Auffassen und zusammenfassen des *Mannigfaltigen in der Einheit.*«

I trykt udgave: Bind 19 side 406 linje 5

◀ Det eneste Sted hos Hegel ... denne Tredeling : jf. 2. kursus, 2. afdeling (»Logik«), i *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's philosophische Propädeutik*, udg. af K. Rosenkranz (i *Hegel's Werke* bd. 18), Berlin 1840, ktl. 560 (forkortet *Hegel's philosophische Propädeutik*), § 6, s. 93 (*Jub.* bd. 3, s. 115): »Der Gedanken sind dreierlei: 1) Die *Kategorien*; 2) die *Reflexionsbestimmungen*; 3) die *Begriffe*. Die Lehre von den beiden erstern macht die *objective* Logik in der Metaphysik aus; die Lehre von den Begriffen die *eigentliche* oder *subjective* Logik.« – Rosenkranz: Johann Karl Friedrich Rosenkranz (1805-79), ty. filosof og prof. i Königsberg.

I trykt udgave: Bind 19 side 406 linje 7

◀ Aristoteles (...) κατηγορία : gr. (katēgoría) 'kategori'.

I trykt udgave: Bind 19 side 406 linje 14

◀ Cicero prædicamentum : Overs. af κατηγορία til prædicamentum (lat. 'kategori') stammer ikke fra den rom. politiker, jurist og digter Marcus Tullius Cicero (106-43 f. Kr.), men fra Boethius (393,32) i dennes lat. overs. af Porphyrius' *Isagoge*, indledningen, § 1, samt kap. 2, § 5, § 6 og § 10. Da Boethius henviser til en tidl. lat. overs. – som i dag er gået tabt – af Marius Victorinus, har man traditionelt tilbageført prædicamentum-overs. til denne.

I trykt udgave: Bind 19 side 406 linje 16

◀ Skolastikerne ligesaa : fx Abélard, jf. 13:26 og 394,17.

I trykt udgave: Bind 19 side 406 linje 16

◀ I denne Forstand ... Væren er Intet : sigter til *Wissenschaft der Logik* bd. 1,1, hvor Hegel i 1. afsnit skriver: »Das Seyn, das unbestimmte Unmittelbare ist in der That *Nichts*, und nicht mehr noch weniger als *Nichts*«, *Hegel's Werke* bd. 3, s. 78 (*Jub.* bd 4, s. 88).

I trykt udgave: Bind 19 side 406 linje 21

◀ Hele Læren om Væren ... om Qualitæten : I *Wissenschaft der Logik* bd. 1,1, afhandler Hegel i 1. afsnit »*Qualität*« (*Hegel's Werke* bd. 3, s. 77-208; *Jub.* bd 4, s. 87-218) og i kap. 1 i samme afsnit »*Seyn*« (*Hegel's Werke* bd. 3, s. 77-111; *Jub.* bd 4, s. 87-121).

I trykt udgave: Bind 19 side 406 linje 24

◀ begyndte Kant med Quantitæten : Kant (385,2) opererer med 12 kategorier, som han opdeler i fire grupper, hvoraf den første rummer de tre kvantitetskategorier: enhed, flerhed og totalitet, den anden de tre kvalitetskategorier: realitet, negation og limitation, jf. *Critik der reinen Vernunft*, 4. udg., Riga 1794 [1781], ktl. 595, s. 106.

I trykt udgave: Bind 19 side 406 linje 27

◀ Angaaende Væren ... i Exemplaret : sigter til *Spinoza opera* (386m,26), men de 'små lapper' i SKs eget eksemplar (403,2) er ikke bevaret el. på anden måde overleveret, hvorfor de af SK udpegne steder ikke kan identificeres.

I trykt udgave: Bind 19 side 406 linje 29

◀ Den Definition ... den nærværende Tid : overs. citat fra Platons dialog *Parmenides*, 151e, i *Platonis opera, quae exstant*, udg. af F. Ast (som i margin anfører Stephanus' standard-tælling), bd. 1-11, Leipzig 1819-32, ktl. 1144-1154; bd. 3, s. 66. – Participeren: tagen del i.

I trykt udgave: Bind 19 side 406 linje 32

◀ cfr. Hegels Propædeutik p. 96. 97 : jf. 2. kursus, 2. afdeling, 1. del (»Das Sein«), 1. afsnit (»Qualität«), i *Hegel's philosophische Propädeutik*, § 8-20, s. 95-97: I § 8 defineres kvalitet som den umiddelbare bestemthed, hvorefter § 9 omhandler væren, intet og vorden, § 10-15 tilværen og § 16-20 forsigværen.

I trykt udgave: Bind 19 side 406m linje 1

◀ Dersom Væren virkelig ... ligegyldige Bestemmen : jf. 2. kursus, 2. afdeling, § 21, i *Hegel's philosophische Propädeutik*, s. 97f. (*Jub.* bd. 3, s. 119f.): »Durch die Qualität ist etwas das, was es ist. Durch Veränderung der Qualität verändert sich nicht blos eine Bestimmung an Etwas oder an dem Endlichen, sondern das Endliche selbst. Die Quantität dagegen ist die Bestimmung, die nicht mehr die Natur der Sache selbst ausmacht, sondern ein *gleichültiger* Unterschied, bei dessen Veränderung die Sache bleibt, was sie ist.«

I trykt udgave: Bind 19 side 406m linje 3

◀ jeg kan bestemme ... at være Ager : jf. 2. kursus, 2. afdeling, § 20, i *Hegel's philosophische Propädeutik*, s. 97 (*Jub.* bd. 3, s. 119): »Etwas hat ohne seine Grenze keine Bedeutung. Wenn ich von Etwas die Grenze verändere, so bleibt es nicht mehr, was es ist. Wenn ich von einem Acker die Grenze verändere, so bleibt der Acker, der er ist und wird nur etwas größer. Hier aber habe ich seine Grenze nicht als Acker verändert, sondern als Quantum. Seine Größe als Acker verändern hieße z. B. zum Walde machen.«

I trykt udgave: Bind 19 side 406m linje 7

◀ det Tilfældige ... det Virkelige : Hegel definerer tilfældighed som det formelle forhold ml. det virkelige og det mulige (405,5), jf. 3. afsnit, kap. 2 (»Die Wirklichkeit«) i *Wissenschaft der Logik* bd. 1,2 (*Hegel's Werke* bd. 4), s. 201 (*Jub.* bd. 4, s. 679).

I trykt udgave: Bind 19 side 407 linje 1

◀ Aristoteles tvende Fordringer til den fri Handling, at den skal have Spontaneitæt og Viden : dvs. at den skal være utvungen og udføres med viden om dens forudsigelige konsekvenser, jf. Aristoteles *Den nikomachæiske Etik*, 3. bog, kap. 1-5 (1109b 30 - 1113a 14). Sml. Not13:13, SKS 19, 387, og Not13:14, SKS 19, 387f.

I trykt udgave: Bind 19 side 407 linje 3

◀ Skolastikerne fordrede ... Tilfældighed : således fx den skotske skolastiker Duns Scotus (o. 1265-1308), der if. Tennemann betragtede viljen »als ein Vermögen, mit *unbedingter Spontaneität* zu handeln, oder sich selbst zum Handeln zu bestimmen (...), und indem er besonders auf die Zufälligkeit in den Willensacten als eigentümlichen Charakter seine Aufmerksamkeit heftet, erscheint ihm der Wille als ein selbstständiges *freies Princip*, als *absolute Ursache*, im Gegensatz der *Naturursachen*, welche bedingt und daher mit Notwendigkeit wirken. (...) Der Wille bewegt, bestimmt sich als freies Vermögen selbst, oder so, daß es keine vollständige Ursache des Wollens außer dem Willen selbst gebe – dieses wird durch folgendes Raisonement bewiesen. Es giebt *zufällige*, d. i. vermeidliche Ereignisse. Wären alle Begebenheiten unvermeidlich, so dürfte man nicht überlegen und handeln. (...) Der Wille (...) verhält sich zur Auswahl einer eigenen Handlung auf entgegengesetzte Weise. Selbst wenn er in dem Acte des Wollens begriffen ist, bleibt er zufällig, und dieses Wollen ist daher zufällig, nicht so, daß zugleich mit dieser Handlung auch die entgegengesetzte geschehen könne, sondern nur, wie fern anstatt der einen auch die entgegengesetzte auszuführen möglich wäre«, W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* (384,1) bd. 8,2, 1811, s. 752-754.

I trykt udgave: Bind 19 side 407 linje 5

◀ Leibnitz har optaget dette : jf. 1. del, § 44, i *Theodicee* (385,4), hvor Leibniz (385,2) skriver, at de fremtidige hændelser på en gang er bestemte og tilfældige, idet han tilslutter sig den regel, at intet sker uden en grund; herefter hedder det i § 45, s. 154: »Demnach muß man sich nicht mit einigen Scholastikern, die ein wenig phantastisch sind, einbilden, als wenn die künftigen zufälligen Dinge von dieser allgemeinen Regel der Natur der Sachen ausgenommen wären.«

I trykt udgave: Bind 19 side 407 linje 7

◀ Er det Gode godt ... Engelskmanden King : jf. »Gedanken über die Schrift des Herrn Hobbes, von der Freyheit, der Nothwendigkeit, und dem ungefähren Zufalle«, § 1-12, i *Theodicee* (385,4), s. 713-730; § 12, s. 728-730. Her refererer Leibniz den eng. filosof Thomas Hobbes (1588-1679) for den opfattelse, at Gud dikterer det gode og det retfærdige ved sin vilkårlige vilje og magtudøvelse. – King: jf. »Anmerkungen über das Buch von dem Ursprung des Bösen, das kürzlich in Engelland herausgekommen«, § 21, i *Theodicee*, s. 769, hvor Leibniz citerer King (385,28): »Also wird der göttliche Willen die Ursache der Güte in den geschaffenen Dingen seyn: das ist, es wird in den Dingen zwar was Gutes seyn; aber nicht ihrer Natur nach, sondern wegen des göttlichen Willens. Wenn derselbe bey Seite gesetzt wird, so wird man in den Sachen weder Böses noch Gutes finden können«.

I trykt udgave: Bind 19 side 408 linje 1

◀ Er det Gode godt ... menneskelige Frihed : sml. 13:23, SKS 19, 392,20-27 (392,20 og 392,25).

I trykt udgave: Bind 19 side 408 linje 4

◀ Trods alle Forsikringer ... begyndte (fE. Leibnitz.) : jf. fx A.P. Adler *Populaire Foredrag over Hegels objective Logik*, Kbh. 1842, ktl. 383, s. 15, hvor Adler i forbindelse med væren, som er det logisk første i det hegelske system, skriver: »I denne Væren have altsaa det empiriske Liv og Tænkningen begge deres fælleds uoprykkelige Rod. Den er paa eengang det absolut Positive, da den er det Yderste, der sætter Abstractionen Grændse, og tillige det absolut Negative, da den bliver tilbage efter en altomfattende Abstraction. At der bliver en Positivitet tilbage, udgjør Systemets Nødvendighed, at den bliver tilbage efter en altomfattende Abstraction udtaler Systemets Frihed.« – Leibnitz: sigter formentlig til »Abhandlung von der Uebereinstimmung des Glaubens mit der Vernunft« (390,20), § 2, i *Theodicee*, s. 4f., hvor Leibniz tager sit afsæt i en skelnen ml. hhv. evige og positive sandheder: »Die andern möchte man *willkührliche Wahrheiten* (*veritas positivus* [lat. 'positive sandheder']) nennen: weil sie entweder selbst die *Gesetze* ausmachen, die Gott der Natur vorzuschreiben beliebt hat; oder weil sie von solchen Gesetzen abhängen. Wir erkennen sie entweder aus der Erfahrung, das ist *a posteriori*, oder aus der Vernunft, und *a priori*; das ist, aus Betrachtung ihrer Bequemlichkeit, welche gemacht, daß sie vor andern sind erwählet worden.«

I trykt udgave: Bind 19 side 409 linje 1

◀ jeg veed, at jeg er uvidende : allusion til Platons dialog *Sokrates' Forsvarstale*, 21d, hvor Sokrates efter at have berettet om en, der bilder sig ind at være vidende, forklarer: »Det turde være sandsynligt, at ingen af os virkelig har nogen værdifuld Viden; men han tror, han har det, jeg har det heller ikke, men det er jeg klar over. Fremfor denne Mand har jeg vel da det lille Forspring i Visdom, at jeg ikke bilder mig ind at besidde en Visdom, som jeg i Virkeligheden ikke har«, *Platons Skrifter* (388,4) bd. 1, s. 270.

I trykt udgave: Bind 19 side 410 linje 5

◀ naar jeg veed, at jeg altid har Uret ... og dog er den positiv: sml. »Ultimatum« i 2. del af *Enten – Eller* (SKS 3, 315-332), en prædiken om »Det Opbyggelige, der ligger i den Tanke, at mod Gud have vi altid Uret«, som SK formentlig skrev i 1842, jf. tekstredigeringen hertil, SKS K2-3, 50f.

I trykt udgave: Bind 19 side 410 linje 5

◀ der har levet 7000 Keisere i China : Hvis der findes en kilde til dette, har den ikke kunnet identificeres; en ty. geografi nævner »240 Keyserlige Familier efter hverandre i China«, J. Hübner *Fuldstændige Geographie*, overs. fra ty., bd. 1-3, Kbh. 1743-49, ktl. 2042-2044; bd. 2, 1749, s. 633.

I trykt udgave: Bind 19 side 410 linje 7

◀ tabellarisk Værk ... Gjennemsnits Tal : sigter formentlig til de meteorologiske tabeller bragt i *Oversigt over det Kgl. danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger og dets Medlemmers Arbejder i Aaret 1842*, nr. 7-9, udg. af H.C. Ørsted, Kbh. 1843, s. 100-105. Tabellerne angiver de daglige målinger af lufttryk, temperatur, nedbør og vindretning fra 1. juli til 31. dec. 1842 samt middeltal for disse målinger sammenholdt med middeltallene for en længere årrække. Oversigten blev omtalt som »i disse Dage udkommet« i *Berlingske Tidende* den 10. marts 1843, nr. 65. I omtalen meddeles, at værket bl.a. indeholder »meteorologiske Tabeller for de sidste sex Maaneder«, og at i København »ere Thermometeriagttagelser fortsatte paa Nyholm; ligeledes lagttagelser af Havets Temperatur, som de udgivne Tabeller vise.« De daglige temperaturmålinger blev sammen med målinger af lufttryk og vindretning bragt i et ugentlig skema i *Berlingske Tidende* under rubrikken »Meteorologiske lagttagelser. Kl. 12 Middag«, jf. fx 14. marts 1843, nr. 69.

I trykt udgave: Bind 19 side 411 linje 5

◀ Individuum : udeleligt væsen.

I trykt udgave: Bind 19 side 412 linje 3

◀ den ene ikke ... Leibnitz Blade : jf. »Cinquième écrit de Mr. Leibniz«, § 23, i »Recueil de lettres entre Leibniz et Clarke sur Dieu, l'Ame, l'Espace, la Duree etc.« i *Opera philosophica* (386m,19), s. 765, sp. 2: »J'avois allégué, que dans les choses sensibles, on n'en trouve jamais deux indiscernables; et que, par exemple, on ne trouvera point deux feuilles dans un jardin, ni deux gouttes d'eau parfaitement semblables. On l'admet à l'égard des feuilles, et peut-être (*perhaps*) à l'égard des gouttes d'eau; mais on pouvoit l'admettre sans *perhaps*, (...) encore dans les gouttes d'eau.«

I trykt udgave: Bind 19 side 412 linje 4

◀ hinanden lige som Guldets Dele : Guld blev regnet for et fuldstændig rent stof, hvorfor dets dele måtte være ensartede.

I trykt udgave: Bind 19 side 412 linje 5

◀ Hvad er det Selv ... hver Søndag : jf. Luk 9,25: »Thi hvad gavner det Mennesket, om han vandt den ganske Verden, men tabte sig selv, eller leed Skade paa sig selv?« (NT-1819). Hverken dette vers el. parallelstederne, Matt 16,26 og Mark 8,36, indgår blandt de forordnede prædiketekster.

I trykt udgave: Bind 19 side 413 linje 1

◀ Forstand, Følelse og Villie : en tredeling af sindets evner, som første gang fremstilles af Kant (385,2) i hans æstetik: »Denn alle Seelenvermögen, oder Fähigkeiten, können auf die drey zurück geführt werden, welche sich nicht ferner aus einem gemeinschaftlichem Grunde ableiten lassen: das *Erkenntnißvermögen*, das *Gefühl der Lust und Unlust*, und das *Begehrungsvermögen*. Für das Erkenntnißvermögen ist allein der Verstand gesetzgebend (...). – Für das Begehrungsvermögen, als ein oberes Vermögen nach dem Freyheitsbegriffe, ist allein die Vernunft (...) *a priori* gesetzgebend«, *Critik der Urtheilskraft*, 2. udg., Berlin 1793 [1790], ktl. 594, indledningen, § III, s. XXII-XXIV. Denne tredeling genfindes i F.C. Sibberns psykologi, hvor han taler om de tre 'grundtyringer i åndens liv', nemlig erkendelse, følelse og vilje, *Menneskets aandelige Natur og Væsen. Et Udkast til en Psychologie*, 1. del, Kbh. 1819, § 23, s. 117-129. Sibbern bemærker derimod, »at vi hos Hegel ikke møde den bekjendte Trehed: *Erkjendelse, Følelse og Villie*, som Enhver, der retteligen og fuldigen har skuet ind i Menneskets Indre, vist maa erkjende at ligge til Grund i Menneskets aandelige Existents«, *Bemærkninger og Undersøgelser* (406,4), s. 96.

I trykt udgave: Bind 19 side 414 linje 1

◀ at Verdens-Udviklingen nu indtager et høiere Trin end før : alm. historiefilosofisk betragtning, især blandt hegelianere.

I trykt udgave: Bind 19 side 414 linje 3

◀ den moderne Form-Theorie : sigter formentlig især til den da. hegelianer J.L. Heiberg og hans skole, der i samtiden blev angrebet for ensidigt at betone formen i æstetikken. I afhandlingen »De umiddelbare erotiske Stadier eller det Musikalsk-Erotiske« i *Enten – Eller*, som udkom 20. feb. 1843, forklarer SK, at den store kunst i samme udstrækning er karakteriseret ved formen som stoffet, hvorfor det vil være en misforståelse ensidigt at lægge vægten på fx den trojanske krig frem for Homer, når man bedømmer hans store epos, *Iliaden*: »Der var en Skole af Æsthetikere, der, ved eensidigen at udhæve Formens Betydning, ikke uden Skyld foranledigede den modsatte dertil svarende Misforstaaelse. Det har ofte været mig paafaldende, at disse Æsthetikere uden videre knyttede sig til den hegelske Philosophi, da saavel et almindeligt Kjendskab til Hegel, som et særligt til hans Æsthetik, forvisser om, at han fornemmelig i æsthetisk Henseende høilig udhæver Stoffets Betydning. Begge Dele høre imidlertid væsentlig sammen, og en eneste Betragtning vil være tilstrækkelig til at vise dette, da et saadant Phænomen ellers blev uforklarligt«, *SKS* 2, 58,5.

I trykt udgave: Bind 19 side 414 linje 22

◀ Det Collaterale : det sideordnede. Udtrykket skyldes F.C. Sibbern, som bl.a. bruger det i sin kritik af Hegels ensidige rangering af erkendelse (tænkning) over følelse og vilje: »Enhver, som vil see ret til, maa erkjende, at Tænkning kun kan være eet Hovedmoment i Existentsen ved Siden af andre, der staae paa lige Linie hermed. Men her see vi atter Hegels store Mangel af Agtsomhed for det Collaterale i Tilværelsen og for den egentlige Organisationsidee, eller for den Art af Organisation, til hvilken det Collaterale væsentligen hører«, *Bemærkninger og Undersøgelser*, s. 95 (jf. også s. 12, s. 41 og s. 130-133). Se desuden F.C. Sibbern *Menneskets aandelige Natur og Væsen. Et Udkast til en Psychologie*, 1. del, § 23, s. 121: »Men alle trende, *Erkjendelse, Følelse og Villie* ere uadskillelige. Livet kan ej tænkes at yttre sig paa den ene Maade, uden at det strax tillige yttre sig paa de tvende andre Maader.«

I trykt udgave: Bind 19 side 414 linje 24

◀ I Læren om Væren er Alt, der gaaes ikke over : jf. 1. bog (»Die Lehre vom Seyn«) i *Wissenschaft der Logik* bd. 1,1 (*Hegel's Werke* bd. 3, s. 57-468; *Jub.* bd 4, s. 67-478). Her fremstilles væren som umiddelbar væren uden at være bestemt ved et dialektisk forhold til andre bestemmelser, hvortil der således ikke 'gæes over'.

I trykt udgave: Bind 19 side 415 linje 1

◀ Noget som selv Werder indrømmede, cfr. de smaa Bøger : sigter til notesbøgerne 9 og 10, begge små lommebøger i oktavformat (jf. tekstreddegørelsen til disse, s. 325-330). I notesbog 9:2-9 har SK nedskrevet sine notater fra de forelæsninger, som den ty. filosof og professor Karl Werder (1806-1893) gav i Berlin i vintersemestret 1841-42, jf. især notesbog 9:3, *SKS* 19, 278.

I trykt udgave: Bind 19 side 415 linje 2

◀ I Læren om Væsen ... Grund - Følge - Vexelvirkning : jf. 2. bog (»Das Wesen«) i *Wissenschaft der Logik* bd. 1,2 (*Hegel's Werke* bd. 4; *Jub.* bd 4, s. 479-721), hvor alle væsensbestemmelserne angives ved det forhold - »Beziehung« - de står i til deres dialektiske modsætninger, fx årsag og virkning (*Hegel's Werke* bd. 4, s. 223-239; *Jub.* bd 4, s. 701-717) el. grund og følge (*Hegel's Werke* bd. 4, s. 73-118; *Jub.* bd 4, s. 551-596). - Dichotomier: tvedeling, todeling. - Vexelvirkning: »Die Wechselwirkung«, jf. *Wissenschaft der Logik* bd. 1,2 (*Hegel's Werke* bd. 4), s. 239-243 (*Jub.* bd 4, s. 717-721).

I trykt udgave: Bind 19 side 415 linje 4

◀ Begrebet er Trichotomie : dvs. i 'Læren om begrebet' er trikotomi (tredeling), jf. 3. bog (»Die subjektive Logik, oder: Die Lehre vom Begriff«) i *Wissenschaft der Logik* bd. 2 (*Hegel's Werke* bd. 5; *Jub.* bd 5), hvor begrebet angives at have tre momenter: »Allgemeinheit, Besonderheit und Einzelheit«, s. 35. Selv omtaler Hegel sin metodiske tredeling som en »Triplizität« (s. 344f.); udtrykket »Trichotomie« skyldes Kant, hvorfor Sibbern - i afsnittet om »Om den Hegelske Trilogisering« - henviser til »det meget Trichotomiske, der ved Kant først er draget frem for Opmærksomheden, og siden mangfoldigen har viist sig«, *Bemærkninger og Undersøgelser*, s. 124-137; s. 130.

I trykt udgave: Bind 19 side 415 linje 9

◀ Overgangens-Categorie : Hegel søger i sin logik at påvise, hvordan de forskellige kategorier med nødvendighed kan udledes af hinanden, fra begrebet om 'den rene væren' til begrebet om 'den absolutte idé'. Denne udvikling følger fornuftens dialektiske natur således, at kategorien 'slår om' i sin modsætning for da atter at 'ophæves' i en højere kategori, hvor såvel modsætningen som identiteten er 'opbevaret'. Det sted, hvor en kategori 'slår om' i en anden, kaldes 'overgang', og er ikke selv anført som nogen kategori.

I trykt udgave: Bind 19 side 415 linje 12

◀ den aristoteliske Lære om $\chi\lambda\upsilon\eta\sigma\iota\varsigma$: jf. 13:27, *SKS* 19, 395,15-27 og 395,15.

I trykt udgave: Bind 19 side 415 linje 14

◀ Er Mediationen Nulpunktet, eller er det et Tredie : I en diskussion af princippet om det udelukkede tredje (modsigelsens grundsætning) i slutningen af 1830'erne indrømmede den da hegelianer J.L. Heiberg, at der ikke ml. to divergerende prædikater kunne gives en mediation (390,25), »thi det forstaaer sig af sig selv, at modsatte Retninger i det samme Subject udelukke hinanden. Er Subjectet ikke positivt, da maa det være negativt, og omvendt. Derfor gaaer Veien fra det Positive til det Negative gennem Nul, d. e. gennem den manglende Mediation. Men dette Forhold finder kun Sted i det Endelige og Empiriske, hvis Repræsentant det selv er«, J.L. Heiberg »En logisk Bemærkning i Anledning af H. H. Hr. Biskop Dr. Mynsters Afhandling om Rationalisme og Supranaturalisme« i *Tidsskrift for Litteratur og Kritik* bd. 1, Kbh. 1839, s. 441-456; s. 443f. Ligeledes indrømmer Heiberg, at mediationen heller ikke kan anvendes på den aristoteliske etik, »forsaavidt som denne i et Slags moralsk Naturbeskrivelse bestemmer Dyden som Midtpunktet mellem to mod-satte Laster; thi dette Midtpunkt er kun et Nulpunkt, eftersom Dyden, der ikke kan være Lasternes Mediation, her ikke kan betegnes ved Andet end Nul, d. e. Nul af Laster«, s. 444f.

I trykt udgave: Bind 19 side 415 linje 15

◀ immanente Bevægelse : Her tænkes på den hegelske logik, hvor begrebet bevæger sig i kraft af de indre modsigelser og således ikke er drevet af nogen udefra kommende kraft. Resultatet af denne dialektiske udvikling er virkeliggørelsen af det, der allerede ved begyndelsen forelå som mulighed. Jf. fx Hegel *Wissenschaft der Logik* bd. 1,1: I filosofien er »das Vorwärtsschreiten (...) ein Rückwärtsgehen und Begründen (...) durch welches erst sich ergebe, daß das, womit angefangen wurde, nicht bloß ein willkürlich Angenommenes, sondern in der That Theils das Wahre, Theils das erste Wahre sey (...). So wird das Bewußtseyn auf seinem Wege von der Unmittelbarkeit aus, mit der es anfängt, zum absoluten Wissen, als seiner innersten Wahrheit, zurückgeführt (...). Das Wesentliche für die Wissenschaft ist nicht so sehr, daß ein rein Unmittelbares der Anfang sey, sondern daß das Ganze derselben ein Kreislauf in sich selbst ist, worin das Erste auch das Letzte, und das Letzte auch das Erste wird«, *Hegel's Werke* bd. 3, s. 64f. (*Jub.* bd. 4, s. 74f.).

I trykt udgave: Bind 19 side 415 linje 16

◀ man vil overføre det paa Virkelighedens Verden : J.L. Heiberg skriver i den ovf. citerede artikel (415,15), at »Begrebets og Ideens (...) hele Virksomhed gaaer ud paa at mediere Modsætninger. Hvad som ingen Mediation tilsteder, hører ikke til denne ideale, concrete Sphære, men til den underordnede, empiriske, thi det er netop det Tryk, hvorunder den empiriske Verden lider, at den maa lade falde fra hinanden og ligesom udstykke, hvad der i Ideen er immanent og Eet«, s. 445.

I trykt udgave: Bind 19 side 415 linje 18

◀ cfr Tennemann ... κίνησις ved Forandring : jf. W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* (384,1) bd. 3, 1801, s. 125: »Das Wort κίνησις [395,15] wurde schon von dem Plato in einer weitem und engem Bedeutung, für die Veränderung überhaupt und für Bewegung im Raume gebraucht. Aristoteles gebraucht es in der weitem Bedeutung.«

I trykt udgave: Bind 19 side 415m linje 1

◀ Mennesket bliver ... i Troen (...) Forklaring ... fra Synden : sigter til Luthers reformatoriske dogme, at mennesket pga. sin medfødte syndighed ikke kan retfærdiggøre sig over for Gud ved sine gerninger, men kun ved el. i troen. Jf. *Confessio Augustana*, § 2 og 4, i *Confessio augustana invariata*, Kbh. 1817, ktl. 469, s. 15 og s. 16f., og *Den rette uforandrede Augsburgske Troesbekjendelse*, overs. af A.G. Rudelbach, Kbh. 1825, ktl. 386, s. 46 (»Om Arvesynden«) og s. 48 (»Om Retfærdiggjørelsen«); jf. også K. Hase *Hutterus redivivus oder Dogmatik der evangelisch-lutherischen Kirche*, 4. udg., Leipzig 1839 [1829], ktl. 581, § 108 (»Der alleinseligmachende Glaube«), s. 268-273.

I trykt udgave: Bind 19 side 416 linje 1

◀ den af Antisthenes ... 2d B. p. 97 : jf. W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 3, 1801, s. 234f.: »Jede Substanz, insofern sie aus Materie und Form besteht, kann definirt werden, aber von den letzten Gründen derselben lässt sich eben deswegen, weil sie als Letztes nicht weiter aufgelöst werden können, keine Definition geben. Auf diese Art muß die Behauptung des Antisthenes berichtigt werden, wenn er sagte: kein Ding könne nach dem, was es ist, definirt werden, und jede davon versuchte Definition sey nichts als leere Tautologie; nur die Beschaffenheiten derselben könnten angegeben werden.« I note 38 til dette sted, s. 235, henvises til bd. 2, 1799, s. 96-98, hvor Tennemann – med reference til Aristoteles *Metafysikken*, 5. bog, kap. 29 – om den gr. filosof og grundlægger af den kyniske skole, Antisthenes (455-360 f.Kr.), fortæller, at han nægtede realdefinitionens mulighed: »Jedem Dinge könne nur ein Prädicat beigelegt werden, und zwar welches mit dem Subjecte gleichgeltend sey«, s. 97.

I trykt udgave: Bind 19 side 417 linje 1

◀ Philosophien er Mediationen : sigter til begrebet »Vermittlung« – af da. hegelianere kaldet 'mediationen' – der i Hegels filosofi er knyttet til hans kritik af princippet om det udelukkede tredje (modsigelsens grundsætning): Der gives ikke absolutte modsætninger, idet to modsatte begreber kan formidles (medieres) i et tredje, fx Gud og menneske i Gudmennesket Kristus. Således skriver Heiberg i forlængelse af det ovf. citerede (415,18): »Men var *principium exclusi medii* [lat. 'princippet om den udelukkede midte'] ikke selv excluderet af Ideen, saa blev Mennesket, som Eenhed af Sjæl og Legeme, en Umulighed; Staten kunde ikke være Eenheden af de modsatte Magter; Christus vilde være *exclusus* [lat. 'udelukket'] som *medium* [lat. 'forbindelsesmiddel'] imellem Gud og Menneske; ingen Religion, Kunst, Poesie, Philosophie kunde existere, thi overalt vilde det vise sig, at *principium exclusi medii* var *principium exclusi Dei* [lat. 'princippet om Guds udelukkelse']«, J.L. Heiberg »En logisk Bemærkning i Anledning af H. H. Hr. Biskop Dr. Mynsters Afhandling om Rationalisme og Supranaturalisme« (415,15), s. 445f.

I trykt udgave: Bind 19 side 418 linje 2

◀ har seet (...) under Øinene : kritisk har taget i øjesyn, uden frygt er trådt ind på livet af, frimodigt har set (især en fare) i øjnene.

I trykt udgave: Bind 19 side 418 linje 3

◀ Gud-Msk. : sigter til Jesus som sand Gud og sandt menneske.

I trykt udgave: Bind 19 side 418 linje 5

◀ I Bogen »JJ« ... p. 18; 23 og 24; 28 : jf. journaloptegnelserne JJ:58 (SKS 18, 158f.); JJ:73 (SKS 18, 162f.); JJ:84 (SKS 18, 166).

I trykt udgave: Bind 19 side 418 linje 12

◀ ethnisk : hedensk.

I trykt udgave: Bind 19 side 419 linje 1

◀ Philosophie (...) den, der svigefuldt har beblandet sig med Xstd. : sigter til den spekulative teologi, der i kraft af den hegelske filosofi mente at kunne begribe kristendommen. – beblandet: sammenblandet.

I trykt udgave: Bind 19 side 419 linje 2

◀ at Viden (Viisdom) er Dyd ... Socrates : Der sigtes til den sokratiske sætning, at 'dyd er viden', som findes tematiseret i flere af Platons dialoger (388,4).

I trykt udgave: Bind 19 side 419 linje 3

◀ det Udtryk at gjøre Sandheden : sigter til Joh 3,21: »Men den, der gør sandheden, kommer til lyset, for at det skal blive åbenbart, at hans gerninger er gjort i Gud.«

I trykt udgave: Bind 19 side 419 linje 6

◀ Bevægelsen hos Aristoteles ... γενεσις – φθορα : jf. A. Trendelenburg *Geschichte der Kategorienlehre* (se næste kommentar) s. 170: »Die Umwandlung (...) ist nach Aristoteles der weitere, die Bewegung (κίνησις) der engere Begriff. Indem jene auch da eine Stelle hat, wo das Nicht-Seiende in das Seiende und das Seiende in das Nicht-Seiende übergeht, und in diesem Falle, auf die Substanz bezogen (...), als Entstehen und Vergehen (γένεσις, φθορά) auftritt: ist die Bewegung an das Seiende und das Substrat gebunden, da sich Nicht-Seiendes nicht bewegt, und es keine Bewegung ausser den Dingen giebt.« – κίνησις: 395,15. – γενεσις: gr. (génesis) 'opståen'. – φθορα: gr. (phthorá) 'förgåen'.

I trykt udgave: Bind 19 side 420 linje 1

◀ i Quantitet ... om Categorie-Læren p. 188. : sigter til den ty. filosof og filolog Friedrich Adolph Trendelenburg (1802-72) *Geschichte der Kategorienlehre* (i *Historische Beiträge zur Philosophie* bd. 1), Berlin 1846, ktl. 848; alle henvisninger i denne optegnelse gælder den første afhandling, »Aristoteles Kategorienlehre«, s. 1-195. Jf. s. 188: »Die allgemeine κίνησις besondert sich nach den auf sie anwendbaren Kategorien in die Arten der αύξησις und φθίσις nach dem Quantum, der αλλοίωσις nach dem Quale, der φορά nach dem Wo.« – αυξησις: gr. (aúxēsis) 'tiltagen'. – φθισις: gr. (phthísis) 'aftagen'. – αλλοιωσις: gr. (alloiōsis) 'forandring'. – φορα: gr. (phorá) 'lokalbevægelse'.

I trykt udgave: Bind 19 side 420 linje 4

◀ cfr p. 163 : jf. s. 162f., som bringes i*.

I trykt udgave: Bind 19 side 420 linje 9

◀ cfr pp. 136-137 ... pathetisk Overgang : jf. s. 136-138, som bringes i*;. – Forskjellen mell. en dialektisk og pathetisk Overgang: jf. Not13:8.a (SKS 19, 386) og Not13:8.c (SKS 19, 386) samt notesbog 12:4 (SKS 19, 375).

I trykt udgave: Bind 19 side 420 linje 10

◀ cfr. p. 99. Aristoteles ... at forandres (αλλοιουσθαι) : SKs gengivelse af s. 99, hvor Trendelenburg henviser til Aristoteles *Metafysikken*, 4. bog, kap. 21 (1022b 15f.). – παθος: gr. (páthos) 'patos', 'lidenskab'. – αλλοιουσθαι: gr. (alloiούσθαι) 'forandres'.

I trykt udgave: Bind 19 side 420 linje 11

◀ Der findes ... et Register : jf. s. 387-392.

I trykt udgave: Bind 19 side 420 linje 19

◀ Febr. 47 : jf. tekstredøgørelsen, s. 537.

I trykt udgave: Bind 19 side 420 linje 21

◀ § 212: 212 § Das was einen in dieser Sache, wie ich schon angemerkt habe, betrogen kann, ist dieses, daß man glaubet: das Beste im Ganzen sey auch das Beste, welches in allen Theilen möglich sey. So urtheilet man in der Geometrie, wenn von dem Größten und Kleinsten gehandelt wird. Wenn der Weg von A nach B, den man sich vorsetzet, der allerkürzeste ist, und wenn der Weg durch C geht: so muß auch der Weg von A nach C, als ein Stück des erstern, der allerkürzeste seyn, der nur möglich ist. Allein der Schluß von der Quantität auf die Qualität geht so wenig allemal wohl an, als der Schluß von gleichen, auf ähnliche Sachen. Denn gleiche Sachen sind, die einerley Größe haben; und ähnliche kommen in Beschaffenheiten überein. Als der selige Hr. Sturm, ein berühmter Mathematicus zu Altdorf, in seiner Jugend in Holland war, so gab er daselbst ein kleines Buch, unter dem Titel: *Euclides catholicus*, in den Druck; darinnen er sich bemühte, in Sachen, die nicht mathematisch sind, richtige und allemeine Regeln zu geben: wozu er von seinem ehemaligen Lehrer, dem seligen Erhard Weigel, war angefrischet worden. In diesem Buche deutet er dasjenige auf die ähnlichen Sachen, was Euklides von den gleichen gesaget hat, und machet diesen Grundsatz: Wenn man ähnliche Dinge zu ähnlichen setzet, so sind auch die Summen ähnlich; *Si similibus similia addas, tota sunt similia*: allein es waren so viel Einschränkungen nöthig, diese neue Regel zu entschuldigen; daß es besser gewesen wäre, wenn man sie bald anfangs mit diesem Zusatze vorgetragen

hätte: Wenn man ähnliche Dinge zu ähnlichen, auf ähnliche Weise, hinzusetzt, so sind auch die Summen ähnlich. (*Si similibus similia addas similiter, tota sunt similia.*) So pflegen auch die Metzkünstler oft nicht allein ähnliche, (*similia*) sondern auch solche Dinge die eine ähnliche Stellung haben, (*similiter posita*) zu erfordern.

I trykt udgave: Bind 19 side 393 linje 3

◀ jf. 3. del, § 271: 271 §. Die Alten haben schon die Gedanken gehabt, daß der Teufel mitten in seiner Marter, doch freywillig von Gott abgesondert und entfernter bliebe; und nicht einmal begehrte, sich durch eine Unterwerfung zu erlösen. Sie haben gedichtet, als hatte einst ein gewisser Ananchorer, in einem Gedichte, von Gott das Versprechen bekommen: er wollte den Fürsten der bösen Engel zu Gnaden annehmen, wenn er seine Fehler erkennen wollte: der Teufel habe aber diese Mittelsperson auf eine seltsame Art abgewiesen. Wenigstens sind die Glaubenslehre hierinnen eins, daß die Teufel und die Verdammten Gott hassen und ihn lästen. Und auf einem solchen Zustand kann unmöglich etwas anders, als ein beharrliches Elend erfolgen. Hierüber kann man die gelehrte Schrift des Doct. Fechts, von dem Zustande der Verdammten lesen.

I trykt udgave: Bind 19 side 393 linje 19

◀ jf. nr. IV: IV) *Das Reale ist unveränderlich*. Was sich verändert, gehet aus dem, was es ist, aus dem Zustande seines Seyns heraus. Sollte sich also das Reale verändern, so müßte es aus dem Seyn herausgehen, das ist, aufhören zu seyn, welches widersprechend ist. Das Veränderliche ist nie vollkommen und vollendet, es bedarf immer dessen, was in seinem Zustande entsteht. Nicht so das Reale, es ist in sich eins und vollendet, es begreift alle Realität in sich. Wie sollte es veränderlich seyn, da ihm nichts fehlt?³²).32) Parmenides v. 91, 92. επει τογε μοιρ̄ επεδησεν, ουλον ακινητον τ'εμμεναι 85 - 88.

I trykt udgave: Bind 19 side 395m linje 7

◀ nr. VII: VII) *Folgerungen daraus. Entstehen und Vergehen, Seyn und zugleich nicht Seyn, Wechsel des Ortes, Veränderung der Farbe, und überhaupt jede Veränderung sind bloße Worte, denen nichts Reales entspricht*³⁵).35) Parmenides v.97.-95.

I trykt udgave: Bind 19 side 395m linje 7

◀ jf. nr. V: *Das Reale erfüllt ganz den Raum*. Es giebt keine leere Stelle des Raumes. Das Reale ist also auch durch keine Zwischenräume unterbrochen, sondern es macht ein zusammenhängendes Ganze aus. Es ist daher auch nicht *theilbar*, noch aus *Theilen bestehend*. (*αμερες, αδιαιρετον*). Denn gesetzt es wäre theilbar, so mag es in zwei Theile geteilt werden, und jeder Theil wieder in zwei Theile, und so fort. Wenn diese Theilung nun fortgesetzt wird, so kommt man entweder auf ein *letztes Reales*, das sich nicht wieder theilen läßt, oder nicht. In jenem Fall würde das Ganze aus unendlich vielen unendlich kleinen *Atomen* bestehen. In dem letzten würd es in ein bloßes *Nichts* aufgelöst, und es würde also aus *Nichts* zusammengesetzt seyn, welches ein Widerspruch ist. Und dahin führet auch endlich die Annahme der Atomen. Denn wenn das All als theilbar angenommen wird, so muß es, da es sich durchgehends villkommen *ähnlich* ist, nicht etwa hier und da theilbar, sondern durchgehends auf gleiche Weise theilbar seyn. Offenbar bleibt dann nichts *Reales* mehr übrig, sondern es löset sich alles in *Nichts* auf, welches widersprechend ist³³).33) Parmenides v. 76-80. ουδε διαιρετον εστιν, επει παν εστιν ὁμοιον. ουδε τι τη μαλλον, το κεν ειργοι μιν συνεχεσθαι, ουδε τι χειροτερον, παν δ' εμπλεον εστιν εοντος, τω συνεχες παν εστι, εον γαρ εοντι πελαζει.. Die übrigen Gründe gegen die Theilung führt *Porphyrius* beim *Simplicius Commentar. in Physica Aristole.* p. 30. an, obgleich anders sie nicht dem *Parmenides*, sondern dem *Zeno* beilegen. ει γαρ ειη, φησι, διαιρετον, τετμησθω διχα, καπειτα των μερων ἑκατερον διχα. και τουτου αι γινομενου, δηλον φησιν, ὡς ητοι ὡπομενει τινα εσχατα μεγεθη ελαχιστα και ατομα, πληθει δε απειρα, και το ὄλον εξ ελαχιστων πληθει δε απειρων συστησεται, η φρουδον εσται και εις ουδεν ει διαλυθησεται, και εκ μηδενος συστησεται· ἄπερ ατομα. ουκ αρα διαιρεθησεται, αλλα μενει ἕν, και γαρ δη επει παντη ὁμοιον εστιν, ειπερ διαιρετον ὕπαρχει, παντη ὁμοιως εσται διαιρετον, αλλ' ου τη μεν, τη δ' ου, διηρησθω παντη. δηλον ουν παλιν, ὡς ουδεν ὕπομενει, αλλ' εσται φρουδον. και ειπερ συστησεται, παλιν εκ του μηδενος συστησεται. ει γαρ ὕπομενει τι, ουδεπω γενησεται παντη διηρημενον.. Es ist wahescheinlich, daß diese Gründe dem *Zeno* angehören, weil der Atomen gedacht wird. *Leucipp*, der Urheber des Atomensystems, war ein Schüler des *Parmenides*. *Zeno* konnte daher auf dessen Behauptungen Rücksicht nehmen.

I trykt udgave: Bind 19 side 395m linje 7

◀ s. 145-148: *Der Weise ist sich selbst genug: seine Glückseligkeit beruhet auf seinem Charakter, und er bedarf für sie keines fremden Beistandes*. Aber darum lebt er doch nicht in der Einsamkeit, denn er ist von *Naturgesellig*, und gerne thätig.¹³⁵) Der Weise heirathet, und macht die Erzeugung der Kinder zum Zweck der Ehe; er siehet dabei sowohl auf sich, als auf das Vaterland.¹³⁶) Er treibt nützliche Geschäfte zu seinem Unterhalt. Er darf von seinen Freunden, welche Ueberfluß haben, von Staatsamtern und von dem Unterrichte

in den Wissenschaften, und in der Philosophie etwas erwerben. ¹³⁷⁾ Er nimmt Theil an der Staatsverwaltung, besonders in den Staaten, welche sich dem Ideale einer guten Staatsverwaltung, d i einer solchen nähern, welche aus Monarchie, Demokratie und Aristokratie gemischt ist. ¹³⁸⁾ Das Leben achtet der Weise nur für etwas Gleichgültiges; was zwar der Natur angemessen, aber keine nothwendige Bedingung seiner Glückseligkeit ist. Das Gute wird nemlich durch einen längern oder kürzern Besiß weder erhöht noch verringert. Daher kann es Fälle geben, wo er mit Einstimmung der Vernunft sein Leben hingiebt, nemlich für sein Vaterland, für seine Freunde, und endlich', wenn er in unheilbaren Krankheiten, oder heftigern Schmerzen sich befindet, wenn sein Körper verstümmelt, oder eines Sinneswerkzeuges beraubt ist. ¹³⁹⁾ Dieses ist unstreitig das auffallendste Paradoxon der Stoiker, welches jedoch aus ihren Grundsätzen richtig folgt. Der Weise handelt durchgängig der Vernunft gemäß, (καθηκοντως, unbestimmt, ob hier καθικον in dem weitern oder engern Sinne eine bloß erlaubte vernunftige, oder eine sittliche Handlungsweise bedeute.) Leben und tod gehört unter die gleichgültigen Dinge, welche der Weise wählen oder nicht wählen kann, je nachdem es die Umfrände und Verhältnisse mit sich bringen. Er kann also unter den angegebenen Umständen über sein Leben disponiren, ohne allen Abbruch an seiner Glückseligkeit. Ob sie nicht einen Unterschied machten zwischen der Aufopferung für Freunde und Vaterland, und zwischen der Selbstentleibung in den Umständen, welche den Weisen selbst betreffen, läßt sich nicht behaupten. Aber es ist einleuchtend, daß sie in dem letzten Falle nur von einem dürfen sprechen. Es könnte zwar scheinen, dass sie auch dieses nicht konnten, wenn jede Noth, jedes Unglück, das einem Menschen begegnen kann, wie sie behaupten, nichts Böses ist Denn bricht der Weise darum sein Leben ab, weil ihn ein Unglück der Natur trifft, ja weil er nur mit Wahrscheinlichkeit voraussesst, daß es ihn treffen werde, so scheint er das aus Freiheit zu thun, es scheint ihm an Kraft und Seelenstärke zu fehlen, die Noth, den Schmerz zu ertragen, welches sich mit seiner gerühmten Apathie nicht verträgt. Allein aus diesem Gesichtspunkte wollen sie die Sache nicht betrachtet wissen, sondern der Weise soll sich eben dadurch in seiner Größe und Majestät zeigen, daß er, nicht nothgedrungen durch seine sinnliche natur, sondern aus freyem Entschlusse über sein Leben waltet; er soll das Leben als ein Spiel, als ein Drama ansehen, bei welchem es ihm frey stehe, zu wie vielen Acten er es ausspinnen wolle. – Indessen läst sich doch alle Inconsequenz nicht hinwegraumen, nur bemänteln. Es ist eine große Täuschung, wenn sie meinen, das höchste Gut, in so fern sie doch Glückseligkeit, sey es auch, eine moralische, reingeistige, dabey verstehen, hänge von keiner Zeitbedingung ab. Dem Begriffe nach betrachtet, da haben sie Recht; aber hier ist von Glückseligkeit in Beziehung auf das Subject derselben, von einer Beziehung auf Menschen, und menschliches Leben die Rede. Ist das Streben des Menschen als vernünftigen Wesens auf Glückseligkeit gerichtet, so ist es widersinnig, das Leben die Bedingung der Glückseligkeit, im Bewußtseyn seiner Vernunft, gewisser kleinen Unannehmlichkeiten willen hinzugeben, welche keinen Einfluß auf die Glückseligkeit haben, und haben können. Er darf es nicht hingeben, er mag die höchste Glückseligkeit errungen haben, oder noch nach dem Besitz derselben streben, wenn er nicht nach bloßer Willkühr, ohne Vernunft handelN will. Dies ist noch mehr der Fall in einem System, wo die Unsterblichkeit der Seele problematisch ist, oder geradezu gelängnet wird. In Rücksicht auf Moralität fällt die Beurtheilung noch nachtheiliger aus. Aber es ist einleuchtend, daß eben die Verschmelzung zweyer so heterogenen Be griffe, als Glückseligkeit und Sittlichkeit, hier, wie in so manchen andern Fällen, nachtheilige Folgen gehabt, und den wahren moralischen Gesichtspunkt verrückt hat. Alle diese Züge, wenn wir sie zusammen fassen, stellen uns noch kein Bild einer übermenschlichen Natur, sondern nur einer veredelten Menschheit dar. Nur die Eigenschaften der Untrüglichkeit, der vollkommensten Erkenntniß sind vielleicht Foderungen, welche keinem endlichen Wesen zukommen. Aber wenn er durch diese über seinen Standpunct hinaus gehoben wird, so erinnerten manche unvermeidliche Schwächen und Zufälle der Natur nur zu sehr daran, daß hier nur von einem Menschen die Rede sey. Die moralischen Eigenschaften, welche dem Weisen beygelegt werden, sind dagegen meistentheils wahr und treffend, ¹⁴⁰⁾ einige kleine Schatten, in dem Gemälde, einige Verirrungen von dem Geiste wahrer Sittlichkeit ausgenommen, welche beweisen, daß man das Princip der Sittlichkeit noch nicht ganz in seiner Reinheit aufgefaßt habe. Man könnte wünschen, daß sie in einigen Punkten noch strenger gewesen wären, da sie doch ein Ideal aufstellen wollten, von dem sie selbst nicht behaupten wollten, daß es irgend ein Mensch erreicht habe. ¹⁴¹⁾ 135) *Seneca Epistola IX. Diogenes Laert. VII. §. 123.* 136) *Diogenes Laert. VII. §. 121. Stobaeus Eclog. Ethic. P. II. p 226* 137) *Stobaeus Eclog. Ethic. P. II. p. 224, 226.* In Ansehung des letzten, des Unterrichts, waren nicht alle einig; einige erklärten diese Art des Erwerbes für unerlaubt, und der Philosophie unwürdig. 138) *Diogenes Laert. VII. §. 131. Stobaeus Eclog. Ethic. P. II. p. 184. 186.* Tennemanns Geschichte d. Philos. 4 B. 139) *Cicero de finib. bonorum. III. c. 18. Diogenes Laert. VII. §. 130 Stobaeus Eclog. Ethic P. II. p 226. Plutarchus Stoicor. Repugn. p. 1042.* Nach diesen scheint es, als wenn Chrysipp die Lehre von dem Erlaubtseyn des Selbstmordes entweder auf die Bahn gebracht oder doch hauptsächlich vertheidiget habe. Die Worte, welche Cicero, Diogenes und Stobäus anführen, waren wenigstens, wie man aus Plutarch sicher, aus einer Schrift des Chrysipps. 140) Schon Cicero sagte sehr wahr *Paradoxa c. 1. Quod mihi ista παραδοξα, quae appellantur, maxime videntur esse Socratica, longeque ve rissima.* 141) Cicero *Academicar. Quaest. IV. c. 47 Sed qui sapiens sit aut fuerit, ne ipsi quidem solent dicere.* – Die Realität des Ideals bewiesen sie dadurch, daß es Philosophen gegeben habe, welche sich bestrebten es zu erreichen, und sich wirklich demselben genähert hätten, wie Sokrates, Antisthenes, Zeno Cleanth, Chrysipp. *Quinctial. Institut. Orat. XII. c. Diogenes Laert. VII. §. 115.* Nur Chrysipp kam auf die sonderbare Hypothese, es habe wirklich vor alten Zeiten einen solchen idealischen Weisen gegeben, *Stobaeus Eclog. Ethic. P. II. p. 256.*

I trykt udgave: Bind 19 side 397 linje 20

◀ s. 162f.: Wenn wir fragen, wie es geschehe, dass zu den Kategorien, die doch das Seiende zu erschöpfen scheinen, eine solche zweite Theilung novh hinzutreten könne: so giebt uns darauf Aristoteles nirgends eine ausdrückliche Antwort. Aber vielleicht offenbart sich eine innere Uebereinstimmung, wenn wir auf den Ursprung der Kategorien achten. Die Kategorien sind abgelöste Prädicate (τῶν κατὰ μηδεμίαν συμπλοκὴν λεγομένων); der Begriff des Möglichen und Wirklichen ist hingegen kein reales Prädicat. Wie Wie zunächst in der Copula das Sein und Nicht-Sein dei Begriffe in Beziehung setzt und zu ihnen hinzutritt, so wird weiter das Sein und Nicht-Sein selbst Substanz und es nimmt die hinzutretenden Bestimmungen des Möglichen, Wirklichen, Notwendigen in sich auf. Wenn sich die Copula wie ein formales Element zu den Prädikaten verhält, so verhalten sich jene modalen Begriffe wiederum als formend zu dem Sein der Copula. Das ist die Ansicht, welche der Erörterung d. interpret. c. 22. zu Grunde liegt,¹ und in diesem Sinne nennt Aristoteles die modalen Begriffe des Satzes πρόσθεσις (d. interpret. c. 12. p. 21, b, 30.) oder πρόσρησις (analyt. pr. I, 2. p. 25, a, 2). Wenn daher Aristoteles dem Wesen der Kategorien als Prädikaten treu bleib, so mussten im Verfolg dieser Auffassung die modalen Bestimmungen, die in der δύναμις und ἐνέργεια zu realen Begriffen ausgeprägt werden, eine zweite Eintheilung begründen und zu jenen hinzutreten.1) d. interpret. c. 12. p. 21, b, 226. γίνεται γὰρ ὡςπερ ἐπ' ἐκείνων τὸ εἶναι καὶ τὸ μὴ εἶναι προσθέσεις, τὰ δ' ὑποκείμενα πράγματα τὸ μὲν λευκὸν τὸ δ' ἄνθρωπος, οὕτως ἐνταῦθα τὸ μὲν εἶναι καὶ μὴ εἶναι ὡς ὑποκείμενον γίνεται, τὸ δὲ δύνασθαι καὶ τὸ ἐνδέχεσθαι προσθέσειςδιορίζουσαι, ὡςπερ ἐπ' ἐκείνων τὸ εἶναι καὶ μὴ εἶναι, τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ ψεῦδος, ὁμοίως αὐταὶ ἐπὶ τοῦ εἶναι δυνατὸν καὶ εἶναι οὐ δυνατὸν. Wie im einfachen Urtheil, der Mensch ist weiss, Mensch und weiss die Materie ist (τὰ ὑποκείμενα πράγματα), die beiden zu grunde liegenden Begriffe der Sache, deren Verhältniss die hinzutretende Copula bestimmt: so wird das Sein selbst für die hinzukommende Bestimmung des Möglichen, Notwendigen zum Substrat. Das ἀναγκαῖον ἀπλῶς ist an und für sich ἐνέργεια (metaphys. Θ, 8. p. 1050, b, 15.).

I trykt udgave: Bind 19 side 420 linje 9

◀ s. 136-138: Das Verhältniss der Bewegung (κίνησις) zu den Kategorien hat schon den Peripatetikern viele Schwierigkeiten gemacht. Nach der allgemeinsten Meinung ist die Bewegung ein ποσόν, und zwar, wie man darthat, nicht bloss mittelbar (κατὰ συμβεβηχός) durch die Zeit, sondern weil sie selbst ihrem Wesen nach aus einander tritt und weil sie so lange Ruhe ist, als eins und dasselbe dauert. Aristoteles selbst bezeichnet die Bewegung doch nur Mittelbar als Quantum, weil der Weg, den sie durchläuft, stetig und Theilbar ist (metaphys. Δ, 13. p. 1020, a, 26.) und er scheint dadurch anzudeuten, dass der Act der Bewegung, also ihr eigentliches Wesen, nicht in das ruhende Product des Quantums fällt. Alexander Aphrodisiensis macht auf den Fall, dass man die Bewegung nicht ins Quantum setzen wolle, dazu Anstalt, sie durch die Vermittelung des παθος, das eine Eigenschaft ist, im Quale unterzubringen. Der Umweg ist künstlich und schwerlich aristotelisch. Andere zogen die Bewegung in die Relation und wer in der Bewegung Anfang und Ende und Richtung, sodann Bewegendes und Bewegtes unterscheidet und wiederum auf einander bezieht, mag dazu einigen Grund haben. Theophrast betrachtete die Bewegung in allen Kategorien und giebt darin stillschweigend eine Annerkennung ihrer Allgemeinheit. Wenn auf solche Weise in der peripatetischen Schule die Meinungen aus einander gingen, so hatte wahrscheinlich Aristoteles die frage in keiner Schrift behandelt und entschieden. Indessen stehen wir nicht an, in seinem Sinne das κινεῖν unter das ποιεῖν und das κινεῖσθαι unter das πασχεῖν zu stellen, unbeschadet der vielseitigen Beziehungen, welche die Bewegung mittelbar und in der zweiten Ordnung zu den andern Kategorien hat. Freilich darf man dabei das ποιεῖν nicht in jenen eigentlichen und engsten Kreis einschliessen, in welchem es sich vom πραττεῖν und θεωρεῖν abscheidet. Dies Missverständniss hat mehrere Einwürfe veranlasst. Vielmehr ist das ποιεῖν, wie der Gegensatz des πασχεῖν lehrt, in der allgemeinsten Bedeutung zu nehmen, zumal wenn es richtig ist, dass das ποιεῖν und πασχεῖν so weit zu öffnen ist, als sich der grammatische Ausdruck des Activs und Passivs ausdehnt. Wir finden einen Beleg zur dieser Auffassung phys. V, 2. p. 225, b, 13. Indem dort die Arten der Bewegung nach den kategorien gefunden werden sollen, wird das ποιεῖν und πασχεῖν ausgeschlossen, weil eine besondere Bewegung im ποιεῖν und πασχεῖν suchen nichts anders wäre, als eine Bewegung der Bewegung suchen.⁴ Wird auf diese Weise die κίνησις unter das ποιεῖν und πασχεῖν gestellt, so zieht diese Ansicht eine Andere Folge nach sich. Die Bewegung ist eine Energie, heisst es in der Topik (IV, 5. p. 125, b. 17. ἡ δὲ κίνησις ἐνεργεῖα) und bestimmter wird die κίνησις so erklärt, dass sie die Energie des Möglichen als Möglichen sei (vergl. z. B. phys. III, 2. p. 201, b, 31.). Das Verhältniss der Dynamis und Energie zu den Kategorien muss später erörtert werden. Soweit Energie die Thätigkeit im Allgemeinen bezeichnet, wird sie dasselbe als das ποιεῖν bedeuten. Während aber dieses den Gegensatz gegen πασχεῖν unmittelbar mit sich führt, schliesst jenes eine andere Richtung des Gedankens in sich, die Beziehung zur δύναμις. Es wird unten erhellen, dass diese über das ποιεῖν hinausgeht. Der Gegensatz, der aus ποιεῖν und πασχεῖν, aus Thun und Leiden, zwei verschiedene Kategorien gebildet hat, hebt sich nach zwei andern Seiten hin auf, wie man deutlich sieht, wenn man ihn im Aristoteles verfolgt. Zunächst erinnern wir in dieser Beziehung zur an eine Bestimmung in der Schrift über die Seele (II, 5. p. 416, b, 32.). Die Wahrnehmung, heisst es dort, ist ein Leiden und ohne den einwirkenden äussern Gegenstand geschieht keine Wahrnehmung. Sie wird bewegt und erscheint als eine Veränderung. Bei näherer Untersuchung aber ist die Foränderung und somit das Leiden nur ein Fortschritt zur eigenen Natur. Die Wahrnehmung vollzieht, indem sie leidet, ihren eigenen zweck und ihr eigenes Wesen. Das Gesicht z. B. leidet von der Farbe, die es sieht, aber indem es leidet,

verwirklicht es sein Wesen. So ist hier mitten in dem Leiden ein Thun. Wenn es auch nicht ausdrücklich ausgesprochen ist, so ist doch jener Fortschritt zu sich selbst und zur Entelechie nicht anders denkbar; und was von der Wahrnehmung gilt, gilt gleicher Weise von andern organischen Thätigkeiten, wie die in der Stelle aufgeführten Beispiele beweisen.⁵ Es hängt damit ein zweites Verhältniss zusammen, das insbesondere in der Physik (III, 3. p. 202, a, 17.) und in der Schrift über die Seele (III, 2. . 5. p. 426, a, 2.) berührt wird. Die Wirklichkeit des Thuns und Leidens offenbart sich in demselbigen, und zwar in dem, was gethan wird. Wie von eins zu zwei und von zwei zu eins dieselbe Entfernung ist, oder wie von Theben nach Athen und von Athen nach Theben derselbe Weg führt, obwol beides dem Begriffe nach verschieden ist, so fallen Thun und Leiden, obwol unterschieden, in eins zusammen. In dem Lernen geht da Thun des Lehrers und das Leiden des Schülers in eins zusammen. In der That des Gehörs offenbart sich die Wirklichkeit des thätig einwirkenden Schalles und des aufnehmenden (leidenden)Gehörs.⁶ Ueberhaupt wenn Aristoteles in den Verhältnissen der Bewegung drei Arten unterscheidet, solches, was, selbst unbewegt, Anderes bewegt, solches, was nur bewegt wird, und endlich solches, was bewegt wird und Anderes bewegt (z. B. d. anim. II, 4. . 16. p. 416, b, 27.), so gilt dasselbe vom Thun und Leiden.⁷ Es ist die Zahl dessen am grössten, was thätig und leidend zugleich ist. In allen diesen Fällen kommt offenbar die ausschliessende Subsumtion ins Gedränge und weiss die entsprechende Energie oder die unter die *εξις* stellen (top. IV, p. 125, b, 15.).⁸ Man darf daher nicht die Dynamis und Energie als spezifische Differenzen nehmen, welche in die einzelnen Kategorien hineintreten, sondern sie nehmen vielmehr den Inhalt derselben auf eigenthümliche Weise in sich auf. Ein gegensatz der Energie gegen die Qualität liegt auch der kurzen Polemik einer Stelle der nikomachischen Ethik zu Grunde (X, 2. p. 1173,a, 14.). Die lust, hatten einige behauptet, sei darum kein Gut, weil sie nicht Qualität sei. Aristoteles giebt das letzte zu; aber seine Einrede geht dahin, dass die Energien der Tugend und der Glückseligkeit ebensowenig Qualitäten und doch Güter seien. Die Tugend ist sonst nach Aristoteles *εξις* (vergl. z. B. eth. Nicom. II, 4. p. 1106, a, 12.), die gemeinsame Quelle bestimmter Handlungen, also Qualität; aber die einzelnen *ενεργειαι* der Tugend sind keine Qualität. Wenn wir fragen, wie es geschehe, dass zu den Kategorien, die doch das Seiende zu erschöpfen scheinen, eine solche zweite Theilung noch hinzutreten könne: so giebt uns darauf Aristoteles nirgends eine ausdrückliche Antwort. Aber vielleicht offenbart sich eine innere Uebereinstimmung, wenn wir auf den Ursprung der kategorien achten. Die kategorien sind abgelöste Prädicate (*των κατα μηδεμιαν συμπλοχην λεγομενων*); der Begriff des Möglichen und Wirklichen ist hingegen kein reales Prädicat. Wie zunächst in der Copula das sein und Nicht-Sein die Begriffe in Beziehung setzt und zu ihnen hinzutritt, so wird weiter das sein und Nicht-Sein selbst Substrat und es nimmt die hinzutretenden Bestimmungen des Möglichen, Wirklichen, Nothwendigen in sich auf. Wenn sich die Copula wie ein formales Element zu den Prädicaten verhält, so verhalten sich jene modalen Begriffe wiederum als formend zu dem Sein der Copula. Das ist die Ansicht, welche der Erörterung d. interpret. c. 22. zu Grunde liegt,⁹ und in diesem Sinne nennt Aristoteles die Modalen Begriffe des Satzes *προσθεις* (d. interpret. c. 12. p. 21, b, 30.) oder *προσθησις* (analyt. pr. I, 2. p. 25, a, 2.). Wenn daher Aristoteles dem Wesen der Kategorien als Prädicaten treu blieb, so mussten im Verfolg dieser Auffassung die modalen Bestimmungen, die in der *δυναμις* und *ενεργεια* zu realen Begriffen ausgeprägt werden, eine zweite Eintheilung begründen und zu jenen hinzutreten. 2) Vergl. Alexandr. Aphrodis. quaest. I. 21. p. 68. Speng. Simplic. ad categ. fol. 35, b. §. 38. f. 77, a. §. 20. 21. ed. Basil. Simplic. ad phys. fol. 92, b. 3) Simplic. ad categ. fol. 78, b. §. 29. ed. Basil. 4) Siehe oben S. 80 f. 1) phys. V, 2. p. 225, b, 13. ουδε δη ποιουντος και πασχοντος (*εξι κινησις*) ουδε παντος κινουμενου και κινουντος οτι ουκ εξι κινησεως κινησις ουδε γενεσεως γενεσις ουδε ολως μεταβολη μεταβολης. 1) d. anim. II, 5. §. 5. p. 417, b, 6. εις αυτο γαρ η επιδοσις και εις εντελεχεια. 1) d. anim. III, 2. §. 5. p. 426, a, 2. η κινησις και η ποιησις και τα παθος εν τω ποιουμενω (*in dem*, was gewirkt wird, nicht εν τω πεποιμενω), vergl. a, 9. η ποιησις και η παθησις εν τω πασχοντι αλλ' ουκ εν τω ποιουντι. phys. III, 3. p. 202, b, 11. -- το ποιειν και πασχειν το αυτο εξι, μη μεντοι ως τον λογον ειναι ενα τον τι ην ειναι λεγοντα, ως λωπιον και ιματιον, αλλ' ως η οδος η Θηβηθεν Αθηναζε και η Αθηνηθεν εις Θηβας. Zwar ist der Satz im Text hypothetisch ausgedrückt; aber der Zusammenhang lehrt, dass er Ergebniss ist und das Hypothetische nur in der grammatischen Fügung liegt. 2) phys. III, 1. p. 201, a, 23. απαν γαρ εξαι αμα ποιητικον και παθητικον· ωζε και το κινουν φυσικως κινητον· παν γαρ το τοιουτον κινει κινουμενον και αυτο. 1) Ueber das Verhältniss der Energie zur *εξις*, die aus der wiederholten Thätigkeit entspringt, s. zu d. anim. II, 1. p. 310., wo die Stelle der Topik erläutert ist. 2) eth. Nicom. X, 2. p. 1173, a, 14. ου μην ουδ' ει μη των ποιοτητων εξιν η ηδονη, δια τουτ' ουδε των αγαθων ουδε γαρ αι της αρετης ενεργειαι ποιοτητες εισιν, ουδ' η ευδαιμονια. Da die Stelle eine Widerlegung ist, so lässt sich aus ihr zugleich vermuthen, dass sich schon die Platoniker mit der Bestimmung solcher Begriffe, wie *ποιότης*, *ενεργεια*, beschäftigten. 1) d. interpret. c. 12. p. 21, b, 26. γινεται γαρ ωσπερ επ' εκεινων το ειναι και το μη ειναι προσθεσις, τα δ' υποκειμενα πραγματα το μεν λευκον το δ' ανθρωπος, ουτως ενταυθα το μεν ειναι και μη ειναι ως υποκειμενον γινεται, το δε δυνασθαι και το ενδεχεσθαι προσθεσις διοριζουσαι, ωσπερ επ' εκεινων το ειναι και μη ειναι, το αληθες και το ψευδος, ομοιως αυται επι του ειναι δυνατον και ειναι ου δυνατον. Wie im einfachen Urtheil, der Mensch ist weiss, Mensch und Weiss die Materie ist (*τα υποκειμενα πραγματα*), die beiden zu Grunde liegenden Begriffe der sache, deren Verhältniss die hinzutretende Copula bestimmt: so wird das Sein selbst für die hinzukommende Bestimmung des Möglichen, Nothwendigen zum Substrat. Das *αναγκειον* απλως ist an und für sich *ενεργεια* (*metaphys. Θ, 8. p. 1050, b, 15.*)